

JOURNAL OF
ECONOMICS AND
RESEARCH

JER

***JOURNAL OF ECONOMICS AND
RESEARCH***

2020

Eylül/September

Yıl/Year: 1 Cilt/Volume: 1 Sayı/Issue: 1

Türkçe ve İngilizce Yayımlanan Uluslararası Hakemli Dergi
International Peer-Reviewed Journal Published in Turkish and English

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. İbrahim ÖRNEK

EDİTÖR YARDIMCILARI/ EDITOR ASSISTANTS

Dr. Sena TÜRKMEN

Tuğrul AVCI

ALAN EDİTÖRLERİ / ASSOCIATE EDITORS

Prof. Dr. Harun BAL

Prof. Dr. Haşim AKÇA

Prof. Dr. Hüseyin AĞIR

Prof. Dr. Seyhan TAŞ

Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / EDITORIAL MANAGER

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BAYLAN

YAYINCI / PUBLISHER

Avrasya Sosyo-Ekonomik Araştırmalar Derneği / Euroasian Socio-Economic Research Association (ASEAD)

Journal of Economics and Research, en yüksek standartlara bağlı kalarak, dünyanın her yerinden köklü ve gelişmekte olan akademisyenlerin katılımını sağlayan ve ekonomi, işletme, finans ve siyaset alanlarında Türkçe ve İngilizce olarak her türlü bilimsel çalışmanın katkılarını memnuniyetle karşılayan çevrimiçi akademik bir dergidir. / *The Journal of Economics and Research is an online academic journal that adheres to the highest standards of peer review and engages established and emerging scholars from anywhere in the world, and welcoming to contributions all kinds of scientific works in economics, business, finance and politics in Turkish and English.*

Dergimizde yayımlanan yazıların her türlü sorumluluğu (bilimsel, mesleki, hukuki, etik v.b.) yazarlara aittir. Yayınlanan yazıların telif hakkı dergiye aittir ve referans gösterilmeden aktarılamaz. / *All responsibilities (scientific, professional, legal, ethical, etc.) of the articles published in this journal belong to the authors. Copyright of the published texts belongs to the journal and can not be transferred without an explicit reference.*

YAYIN DANIŞMA KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abderrezzak Benhabib (University of Tlemcen, Cezayir)
- Prof. Dr. Halit YANIKKAYA (Gebze Teknik Üniversitesi)
- Prof. Dr. Harun BAL (Çukurova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haşim AKÇA (Çukurova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hüseyin AĞIR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. İbrahim ÖRNEK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kemal YILDIRIM (Anadolu Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mohammad SAFARZADEH (USC School of Business, ABD)
- Prof. Dr. Mohamed BENBOUZIANE (University of Tlemcen, Cezayir)
- Prof. Dr. Muammer TEKEOĞLU (Emekli Öğr. Üyesi)
- Prof. Dr. Reşat CEYLAN (Pamukkale Üniversitesi)
- Prof. Dr. Samia NOUR (Sudan Hartum Üniversitesi)
- Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
- Prof. Dr. Seyhan TAŞ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
- Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU (Pamukkale Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ebru DEMİRCİ (İstanbul Üniversitesi)
- Doç. Dr. Gökhan TUNCEL (İnönü Üniversitesi)
- Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ (Çukurova Üniversitesi)
- Doç. Dr. Hamid FALATOONZADEH (University of Redlands, ABD)
- Doç. Dr. Osman AĞIR (İnönü Üniversitesi)
- Doç. Dr. Valentina-Mariana Manoiu (University of Bucharest, Romanya)
- Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ (Çukurova Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Elwasila Mohamed (Sudan Hartum Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Enver GÜNAY (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ferid ÖNDER (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Nazım CAFEROV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Seyil Najimudinova (Krygyz Turkish Manas University, Kırgızistan)

İÇİNDEKİLER

LUCAS PARADOKSUNUN SEÇİLMİŞ GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN GEÇERLİLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI	1
---	----------

Harun BAL, Berk PALANDÖKENLİER, Esmâ ERDOĞAN

2018 AĞUSTOS KRİZİNİN TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİSİ	17
---	-----------

Levent SEZAL

TÜRKİYE’NİN G-20 ÜLKELERİNE İHRACATININ ÇEKİM MODELİYLE İNCELENMESİ.....	33
---	-----------

Seyhan TAŞ, Burak UĞUR, Dilek ATILGAN

TÜRKİYE’DE İLAÇ SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ; BİR DURUM DEĞERLENDİRMESİ.....	42
--	-----------

Hacı Hayrettin TIRAŞ

AVRUPA BİRLİĞİ’NDE MALİ KOORDİNASYON: İSTİKRAR VE BÜYÜME PAKTI VE REFORMLARI.....	60
--	-----------

Mehtap KARAYAZI

DAHİLDE İŞLEME REJİMİ KAPSAMINDA YAPILAN İŞLEMLERİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİSİ: GAZİANTEP İLİ ÖRNEĞİ	73
---	-----------

Sinan DANACI, Mustafa METE

LUCAS PARADOKSUNUN SEÇİLMİŞ GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER AÇISINDAN GEÇERLİLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI¹

Harun BAL²
Berk PALANDÖKENLİER³
Esma ERDOĞAN⁴

Öz

Robert Lucas'ın yüksek getiri oranı farklılıklarına rağmen sermayenin az gelişmiş ekonomilere yeterince gitmemesini sorguladığı öncü çalışmasıyla başlayan tartışmalar sermaye hareketlerinin temel belirleyicilerinin neler olabileceği çerçevesinde analizlerin hızla artmasına yol açmıştır. Literatürde "Lucas Paradoksu" olarak adlandırılan analizlere katkı sunmak amacıyla hazırlanan çalışmamız, Dünya Bankası sınıflandırması çerçevesinde seçilmiş 47 gelişmekte olan ülke için paradoksun Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları özelinde geçerliliğini ve bu kapsamda olmak üzere olası belirleyicilerinin neler olduğu araştırmayı amaçlamıştır. Panel veri analiz tekniği çerçevesinde yapılan ampirik analizlerin bulguları paradoksu desteklemekte ve ülkeler arası marjinal getiri farklarının önemsizliğine işaret etmektedir. Bulgularımız, ilgili literatürü destekleyecek şekilde beşeri sermaye ile kurumsal kalite değişkenlerinin etkilerinin ise önemli ve oldukça yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sermaye Hareketleri, Lucas Paradoksu, Gelişmekte Olan Ülkeler, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Panel Veri Analizi

Jel Sınıflandırılması : E2, F10, F21

INVESTIGATING THE VALIDITY OF LUCAS PARADOX FOR SELECTED DEVELOPING COUNTRIES

Abstract

Pioneering work of R. Lucas questioning the capital not going to underdeveloped economies despite the higher rate of returns, generated a discussion which led to a rapid increase in the studies analyzing the main determinants of capital movements. The aim of our study is to contribute to the literature regarding the analyzes of "Lucas Paradox" and to investigate the validity of the paradox in the context of foreign direct investments and of the possible determinants for 47 developing countries selected with reference to World Bank country classification. The findings from panel data analyses support the Paradox and point to the insignificance of differences in the marginal rate of return among countries. Our findings also indicate that

¹Bu çalışma "Gelişmekte Olan Ülkeler ve Lucas Paradoksu: Seçilmiş Ülkeler İçin Ampirik Bir Araştırma" adlı Yüksek Lisans Tez çalışmasından üretilmiş olup, 5. ICPESS Uluslararası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar kongresinde sunulan bildirinin analiz ve yöntemleri yenilenmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

²Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, harunbal@cu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0878-8253>

³Öğr. Gör., Gaziantep Üniversitesi, berkplndkn@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9010-7685>

⁴Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, esmaerdogan@cu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-8512>

the effects of human capital and institutional quality are significant and quite high, supporting the relevant literature.

Keywords: *Capital Movements, Lucas Paradox, Developing Countries, Foreign Direct Investment, Panel Data Analysis*

Jel Classification : E2, F10, F21

GİRİŞ

1980’li yıllarla başlayan ve sonrası dönemde hız kazanan ekonomik liberalizasyon ve ülkeler arası entegrasyonda görülen gelişmelere paralel olarak uluslararası sermaye hareketliliği üzerindeki kısıtlamaların giderek azaltılması ile Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ)’e yönelik yabancı sermaye akımlarında ciddi artışlar söz konusu olmuştur. Ancak, uluslararası sermayenin daha mobil bir hale gelmesine rağmen, sermaye zengini ülkelere sermayesi görece kıt olan ülkelere doğru gerçekleşen sermaye akımlarının Neoklasik teorinin öngörülerinin aksine oldukça düşük bir seviyede gerçekleştiği ve sınırlı sayıdaki GOÜ’de yoğunlaştığı görülmüştür. Konuyu gündeme taşımak ve açıklık getirmek amacıyla Robert Lucas’ın 1990 yılında yayınlanan “Why doesn’t Capital Flow from Rich to Poor Countries?” adlı öncü çalışmasına atfen günümüzde de bu konudaki analizler “Lucas Paradoksu” çerçevesinde sürdürülmektedir.

Neoklasik teorinin uluslararası sermayenin yönüne ilişkin temel öngörüsü, sermayenin küresel ölçekte serbestçe dolaşımı bakımından herhangi bir kısıtlamanın bulunmaması durumunda sermayenin, sermaye zengini Gelişmiş Ülkeler (GÜ)’den görece olarak sermayenin marjinal getirisinin daha yüksek olduğu GOÜ’ye gideceği ve bu durumun tüm dünyada getiri farklarının ortadan kalkıncaya kadar devam edeceği yönündedir. Ancak, sermaye hareketlerinin mobilitesindeki ciddi artışlara rağmen GÜ’den GOÜ’ye akışı neoklasik teorinin öngörülerinin çok daha altında gerçekleşmiş ve pek çok dönem için teori ile dünya gerçeklerinin uyuşmadığı görülmüştür. Yaşanan bu gelişmeler, sermaye akımlarının yönünü ve hacmini etkileyen temel faktörlerin neler olabileceğinin sorgulanması gereğine neden olmuştur.

Sermaye akımlarının önemli bir türü olarak Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (DYSY)’nin GOÜ’ye sağladığı birçok katkısı bulunmaktadır. Potansiyel yararları dikkate alındığında GOÜ’ye doğrudan yabancı yatırımları çeken faktörlerin neler olduğunun tespiti ise büyük önem taşımaktadır. Özellikle GOÜ’ye iktisadi kalkınmalarının finansmanı için gereken yabancı sermayenin küresel boyutta taşınmasına aracılık eden Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ), bu konuda önemli roller üstlenmektedir (Gedikli, 2011: 104-105). Literatürde DYSY’lerin belirleyicileri olarak iten (dışsal) ve çeken (içsel) faktörler dikkat çekmektedir. Bu çerçevede iten (dışsal) faktörler sermayenin, ÇUŞ’lar aracılığı ile ana ülke dışına yayılarak yüksek kârlar elde etmek amacıyla yeni yatırım faaliyetlerine girişmeleri olarak ifade edilmektedir. Buna karşılık yerli ekonomide yabancı yatırımlar için yeni ve kârlı fırsatlar yaratarak cazip iç koşullar sunan ve ev sahibi ülkeye DYSY girişini hızlandıran faktörler içsel (çeken) faktörler olarak ifade edilmektedir (Fernandez-Arias, 1994: 35).

Bu çalışma, sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin önemli ölçüde kaldırılması çerçevesinde sermaye akımlarının önemli bir türü olarak DYSY’nin esasen GÜ içinde toplanmaya devam ettiğini ve GOÜ’ye yönelik söz konusu yatırımların ise istenilen düzeylerde gerçekleşmediği gerçeğinden hareketle Lucas paradoksunun günümüzde de neden hala görüldüğüne yönelik sorulara ve tartışmalara ışık tutmayı amaçlanmaktadır.

Çalışmamız, Dünya Bankası sınıflandırması çerçevesinde seçilmiş kırk yedi gelişmekte olan ülke için paradoksun Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları özelinde

geçerliliğini ve bu kapsamda olmak üzere olası belirleyicilerinin neler olduğu araştırmayı amaçlamıştır. Neoklasik teorinin sermayenin marjinal getirisinin DYSY'lerin yönünü ve hacmini etkilediği varsayımının geçerliliği panel veri analiz yöntemine dayalı uygun tahminler (sabit veya rassal etkiler tahminleri) ile sınanmakta ve GOÜ'ye DYSY girişlerini etkileyen faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerin hangilerinin DYSY girişleri üzerinde etkili olduğunun tespiti çalışmamızın temel amacıdır.

Bu çerçevede giriş bölümünden sonra gelen ikinci bölümde, DYSY'nin GOÜ'ye yönelik seyri ve DYSY'nin belirleyicilerine ilişkin kategorik bir sınıflamadan bahsedilerek, GOÜ için DYSY'nin hacmini ve yönünü etkilediği düşünülen muhtemel etkenler belirtilmiştir. Üçüncü bölümde, Lucas paradoksuna ilişkin temel teorik çerçeve izah edilerek, Lucas paradoksuna ilişkin değişik ülke örnekleri ve farklı ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı ilgili literatür özetine yer verilecektir. Dördüncü bölümünde veri seti, uygulanan ekonometrik yöntem ve bu çerçevede elde edilen bulgular yer almaktadır. Beşinci bölümde ise çalışmadan elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmeler ve önerilere yer verilecektir.

1.DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI: KAPSAMI VE DÖNEMSEL GELİŞİM SEYRİ

DYSY bir ekonomide yerleşik bir ticari kuruluşun başka bir ekonomide bulunan bir işletmede kalıcı bir çıkar sağlama amacı biçimindeki değişik şekillerde olabilen yatırımlarını tanımlamaktadır. Yerleşik bir kuruluşun kalıcı bir çıkar ve kontrolünü yansıtan bu durum, doğrudan yatırımcı ve doğrudan yatırım teşebbüsü arasında kurulan uzun vadeli bir ilişkinin varlığını ve yatırımın yönetiminde güçlü bir etkiye sahip olunmasını ifade etmektedir (Duce, 2003: 2-3).

Uluslararası alanda rekabet üstünlüğü elde etme çabalarının bir sonucu olarak dünya ülkeleri DYSY'leri kendilerine çekme konusunda genel bir eğilim göstermektedirler. Ülke ekonomilerine sağladığı uzun vadeli faydalar dikkate alındığında pek çok ülke söz konusu yatırımları çekme konusunda yatırım ortamına ilişkin idari ve yasal düzenlemeler yapmaya girişmişlerdir. Özellikle DYSY'leri çekme konusunda GOÜ arasında ciddi bir rekabet vardır (Tandırıcıoğlu ve Özen, 2003: 105; Aydemir vd., 2012: 70-71).

Dönemler itibariyle yaşanan gelişmelerde GOÜ'e DYSY hacminde görülen dalgalanmaların ardında ekonomik faktörlerin yanı sıra diğer pek çok faktörün de etkisi olduğu söylenebilir. Bu faktörler, söz konusu yatırımların GOÜ'e yönelmesinde temel belirleyicilerin neler olduğunun sorgulanmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, DYSY'lerin gelişmekte olan ülke ekonomilerine yönelmesinde, gerek ev sahibi ekonomide gerekse dış dünya konjonktüründe meydana gelen gelişmelerin büyük bir etkisi olduğu söylenebilir (Kar ve Tatlısöz, 2008: 35). Bu bakımdan DYSY'nin ülke ekonomileri için gittikçe artan önemi dikkate alınarak, söz konusu yatırımları ülkeye çekme konusunda geçerli olabilecek temel belirleyicilerin neler olduğu konusunda pek çok çalışma yapılmış olmasına karşın, DYSY'lerin potansiyel belirleyicilerinin nispi önemi ve etkilerinin yönü konusunda bir fikir birliğine ulaşılamamıştır (Chakrabarti, 2001: 89-90). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerine ilişkin kategorik sınıflandırma UNCTAD (1999) tarafından yayımlanan Dünya Yatırım Raporu (1998) de sunulmaktadır. Yapılan sınıflamada DYSY'lerin olası belirleyicilerinin her biri ayrı kategorilerde bulunmasına karşın bu faktörler arasında son derece sıkı ilişkiler bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu sınıflandırmalar, yatırımları alan ülkelerin kendi iç ekonomik potansiyellerinin veya uluslararası ekonominin yapıları değiştikçe DYSY'lerin ev sahibi ülke belirleyicilerinin de değişime uğrayabileceğini ortaya koymaktadır. (UNCTAD, 1998: 90-91).

2. LUCAS PARADOKSU VE SERMAYE AKIMLARI

Lucas (1990), gelişmiş (sermaye zengini) ülkelerden geliştirmekte olan (sermayesi kıt) ülkelere doğru sermaye akışının gerçekleştiğini belirtmekle birlikte gözlenen sermaye akışının neoklasik büyüme ve ticaret teorisinin öngördüğü düzeyde ve yönde gerçekleşmediğini ileri sürmüştür. Bu çerçevede konuya ilişkin çalışmalardan birisi olan Summers ve Heston (1988)'un örnek ülkeler olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) (sermaye zengini)'ni ve Hindistan (sermayesi görece kıt)'nı seçtikleri çalışmalarında, ABD'de kişi başına üretimin Hindistan'nın yaklaşık 15 katı düzeyinde olduğunu tespit etmişlerdir. Her iki ülke için üretim fonksiyonunun ölçeğe göre sabit getirili Cobb-Douglas tipi bir üretim fonksiyonu biçiminde olduğu varsayılmış ve fonksiyon şu şekilde tanımlanmıştır;

$$y = Ax^\beta \quad (1)$$

Buna göre denklem 1'de yer alan parametrelerden y , emek (işçi) başına gelir düzeyini x , emek başına sermaye miktarını A ise teknoloji düzeyini temsil etmektedir. Bu çerçevede sermayenin marjinal ürünü $r = A\beta x^{\beta-1}$, emek başına sermaye açısından ve dolayısıyla emek başına üretim açısından aşağıda yer alan denklem 2 biçiminde gösterilmektedir;

$$r = \beta A^{1/\beta} y^{(\beta-1)/\beta} \quad (2)$$

Dolayısıyla, Hindistan'da sermayenin marjinal ürününün ABD'deki sermayenin marjinal ürününün yaklaşık olarak 58 katı $[(15)^{1.5} = 58]$ olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Lucas, 1990, s. 92). Lucas (1990), Neoklasik teorisinin sermaye piyasalarının birbiri ile tümüyle entegre olduğu ve böylece sermaye hareketlerinin tamamen serbest olduğu varsayımına ilişkin olarak, hesaplanan 58 katlık getiri farklılığı sonucunda sermayenin ABD ve diğer GÜ'den, Hindistan ve diğer GOÜ'ye doğru hızlı bir şekilde akması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu durum, ülkeler arasındaki bu denli yüksek getiri farkı sonucunda GÜ'de hiç yeni yatırımların gerçekleşmemesini ima etmektedir. Lucas (1990), Neoklasik teorisinin bu öngörüsünün gerçek hayatla bağdaşmadığını, sermayenin GÜ'den GOÜ'ye istenilen düzeyde gitmediğini ve bunun bir paradoksa yol açtığını ortaya koymuştur. Lucas (1990), sermaye akımlarının yönüne ilişkin standart teorisinin tahminlerini geçersiz kılan ve paradoksa yol açan bu durumun nedenlerini teorisinin ileri sürdüğü teknoloji ve ticaret koşullarındaki varsayımların eksikliğinde aramış ve modele bir takım eklemeler yaparak söz konusu paradoksal duruma bir cevap aramaya çalışmıştır. Bu çerçevede Lucas (1990), ortaya çıkan bu paradoksal durumun nedenlerini Neoklasik teoride ihmal edilen; ülkeler arasındaki beşeri sermaye farklılığına, beşeri sermayenin dışsal faydalarına, sermaye piyasası aksaklıklarına (politik risk) ve onların tekeli güçlerine bağlamıştır.

Lucas (1990), Anne O. Krueger'in 1968 yılındaki "Factor Endowments and Per Capita Income Differences Among Countries" adlı çalışmasında, ülkeler arasındaki beşeri sermaye farklılıklarını dikkate alınarak yapılan hesaplamalar revize edildiğinde, ABD ve Hindistan arasındaki gelir düzeyi farkı 15 değil 3 olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çerçevede yapılan hesaplamalar sonucunda sermayenin getiri oranı 58 değil $(3)^{1.5} = 5$ olmaktadır. Ancak, elde edilen bu yeni tahmin sonucu söz konusu ülkeler arasındaki

paradoksal durumu tamamen ortadan kaldıramamıştır. Nitekim iki ülke arasındaki getiri oranı farkı beşeri sermaye farklılıkları dikkate alınarak 58'den 5'e düşmesine rağmen Lucas (1990)'a göre bu 5 katlık fark dahi halen söz konusu paradoksun geçerliliğini koruyacak kadar yüksek düzeyde olmaktadır (Lucas, 1990: 92-93).

Lucas (1990)'ın söz konusu paradoksun açıklanmasına ilişkin olarak dikkat çektiği bir diğer husus, beşeri sermayenin sağladığı dışsal faydalar olmaktadır. Bu çerçevede Lucas (1990), üretim fonksiyonunu aşağıda yer alan denklem 3 biçiminde tanımlamıştır;

$$y = Ax^{\beta}h^{\gamma} \text{ (3)}$$

Buna göre, Denklem 3'te yer alan y parametresi vasıflı işçi başına geliri, x vasıflı işçi başına sermayeyi ve h , işçi başına beşeri sermayeyi tanımlamaktadır. Ayrıca h^{γ} parametresi ise, dışsal faydayı ifade etmekte ve teknoloji düzeyini temsil eden A parametresi gibi bir işçinin verimliliğini herhangi bir beceri düzeyinde çarpmaktadır. Bir başka ifade ile bu parametre teknoloji faktörü gibi emeğin verimliliğini artırmaktadır. Bu çerçevede denklem 4, sermayenin marjinal üretkenliğini ifade etmektedir.

$$r = \beta A^{1/\beta} y^{(\beta-1)/\beta} h^{\gamma/\beta} \text{ (4)}$$

Lucas 1988 yılında yayınlanan "On The Mechanics of Economic Development" adlı makalesinde denklemde 4'te yer alan γ parametresini, 0.36 düzeyinde hesaplamıştır (Lucas, 1988: 23). Elde edilen bu değer, emeğin ortalama kalitesindeki % 10 düzeyindeki bir artışın emeğin verimliliğini % 3.6 oranında artıracakını ifade etmektedir. Yapılan hesaplamalar çerçevesinde Hindistan ile ABD arasındaki tahmini getiri oranı $(3)^{1.55-1} = 1.04$ olacaktır. Elde edilen bu sonuç Lucas (1990)'a göre, beşeri sermayenin dışsal faydalarının hesaba katılmasıyla neoklasik teorisinin ileri sürdüğü getiri farklarını ortadan kaldırmaktadır.

Lucas (1990)'ın paradoksa yönelik olası açıklamalarından bir diğeri sermaye piyasası aksaklıkları olmaktadır. Lucas (1990), sermaye piyasası aksaklıklarını genel olarak "politik risk" olarak tanımlamıştır. Bu çerçevede politik risk kavramı ile GOÜ' in borçlarını geri ödememesinden doğacak riski ifade etmektedir. Dolayısıyla politik risk kavramı, GÜ'den GOÜ'ye sermaye akımlarının yetersizliğine ilişkin önemli bir açıklama olmaktadır. Ayrıca Lucas (1990), kurumsal kalite farklılıklarının zengin ve fakir ülkeler arasında getiri farklılıklarına neden olabileceğini ve kurumsal yönden az gelişmişliğin sermaye zengini ülkelere sermayesi görece kıt ülkelere sermaye akımlarının yetersizliğinde önemli bir rol oynayabileceğini ileri sürmüştür (Lucas, 1990: 93-95). Tüm bu teorik açıklamalar ışığında sermayenin Neoklasik büyüme ve ticaret teorisinin aksine sermaye zengini ülkelere sermayesi görece kıt (veya yetersiz) olan ülkelere istenilen düzeyde ve yönde gitmediği bu durum literatürde "Lucas Paradoksu" olarak adlandırılmaktadır. Lucas paradoksunun geçerliliğini araştıran ampirik çıkarımlara ilişkin literatür giderek genişlemekte olup, aşağıda paradoksu açıklamaya yönelik önemli bazı ampirik çalışmalar, ekonometrik yöntemleri ve elde edilen temel bulguları sıralanmaktadır;

Clemens ve Williamson (2000), 1894-1913 dönemi için İngiliz sermayesinin % 92'sine sahip olan 34 ülke için panel veri analiz yöntemini kullanarak yaptıkları çalışmada, Lucas paradoksunu açıklamada uluslararası sermaye piyasası aksaklıklarının herhangi bir rolü olmadığını, sermaye akımlarının beşeri sermaye seviyesi yüksek ve doğal kaynaklar

yönünden zengin olan ülkeleri tercih ettiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, çalışmada sermayenin akımlarının yönünü belirleyen temel etkenlerin önem sırasına göre okullaşma, doğal kaynak donanımı, göç ve diğer demografik özelliklere bağlı olduğu belirtilmiştir.

Alfaro vd. (2008) 1971-1998 dönemi, 50 ülke örneği için Sıradan En Küçük Kareler (OrdinaryLeastSquare) yöntemini kullanarak Lucas paradoksunun geçerli olup olmadığını araştırdıkları çalışmada beşeri sermaye farklılıklarının sermaye akışlarının yetersizliğini açıklayan önemli bir faktör olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, mülkiyet haklarının korunduğu, hükümetlerin yolsuz davranışlardan kaçındığı, daha iyi kurumlara sahip ülkelerin fiziksel ve beşeri sermayeye daha fazla yatırım yaptıkları, bu faktörleri daha verimli kullandıkları ve bu ülkelerin daha fazla sermaye çektikleri belirtilmiştir. Bu sonuçlar Lucas paradoksunun varlığına işaret etmekle birlikte kurumsal zayıflığın sermayenin GÜ'den GOÜ'ye niçin yetersiz gittiğinin de bir göstergesi olmuştur. Ayrıca beşeri sermayenin, sermaye girişleri üzerinde pozitif etki yaratmakla birlikte paradoksu açıklamada yetersiz kaldığı ve bu değişkeninin çıkarılıp modele kurumsal kalite değişkeni eklendiğinde Lucas paradoksunun ortadan kalktığı görülmüştür.

Franken ve Wijinbergen (2010), 1981-2006 dönemi panel veri analiz yöntemi kullanarak Lucas paradoksunun varlığını araştırdıkları çalışmalarında Alfaro vd. (2008)'nin aksine sadece kurumsal değişkenlerin paradoksu açıklamak için yeterli olmadığı buna karşılık ticarete açıklığın ve doğal kaynakların gerek düşük geliri ülkelere sermaye akımlarının çekilmesinde gerekse paradoksu açıklamada en önemli değişkenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Okada (2013), 1985-2009 dönemi 112 ülke örneği için dinamik panel veri tahmincisi (GMM) ile yaptığını çalışmadan elde edilen bulgular paradoksa işaret etmekle birlikte kurumsal kalite ve finansal açıklığın uluslararası sermaye girişleri üzerinde bireysel etkilerinin zayıf olduğu ancak söz konusu iki değişkenin birlikte önemli etkilere sahip oldukları tespit edilmiştir. Diğer taraftan modelde kurumsal değişkenler olarak gösterilen bürokratik kalite, hukukun üstünlüğü ve düzen gibi faktörlerin DYSY'ler üzerinde önemli bir rol oynadığı ve dolayısıyla mülkiyet haklarının korunmasının DYSY çekmede önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Azemar ve Desbordes (2013), başlangıçta 1971-1998 dönemi 50 ülke örneği için daha sonra 1970-2007 dönemi 104 ülke örneği için yaptıkları çalışmada, Alfaro vd. (2008) çalışmasından hareketle aynı örneklem ve ekonometrik model kullanarak kurumsal kalite değişkeninin modelde yer almasıyla Lucas paradoksunu ortadan kaldırıp kalmadığı araştırmışlardır. Bu çerçevede elde edilen bulgular, kurumsal kalitedeki farklılıkların Lucas paradoksunu ortadan kaldırmak için yeterli olmadığını göstermiştir. Ancak analiz, daha uzun dönem aralığı (1970-2007) ve daha fazla ülke örneği (104 ülke) için genişletildiğinde kurumsal kalite değişkeninin Lucas paradoksunun açıklanmasına yardımcı olduğu ancak paradoksu tamamen ortadan kaldıramadığı tespit edilmiştir.

Reinhardt vd. (2013), 1980-2006 dönemi için bir milyondan fazla nüfusa sahip 110 ülke için Havuzlanmış en küçük kareler ve sabit etkiler tahmincileri kullanılarak panel veri analiz yöntemi ile Lucas paradoksunun geçerliliğini araştırmıştır. Çalışmada küresel çapta sermaye hesabı liberalizasyonuna yönelik artan eğilim ile birlikte Lucas paradoksunun ortalama bir ülke için saptanamayacağı sonucuna varılmıştır.

Shell (2015), 1990-2010 dönemi 180 ülke örneği için dengesiz panel veri analiz yöntemi ile Lucas paradoksunun geçerliliğini araştırmıştır. Çalışmada kurumsal kalitede sağlanacak gelişmelerin gelecek sermaye akımlarının önemli bir belirleyicisi olduğu ancak kurumsal kalitenin Lucas paradoksuna sağlam bir çözüm olmadığı tespit edilmiştir. Buna

karşın beşeri sermaye ve altyapı başta olmak üzere diğer değişkenlerin Lucas paradoksuna bir açıklama getirebilecek nitelikte olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Qolbi ve Kurnia (2015), 1970-2010 dönemi, beş ASEAN ülkesi (Endonezya, Singapur, Malezya, Tayland, Filipinler) için Lucas paradoksunun geçerli olup olmadığını sabit etkiler tahmincisi panel veri analiz yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışmada Lucas değişkenleri olarak kullanılan beşeri sermayenin kalitesi, politik risk değişkenlerinin ASEAN ülkelerine doğru DYSY girişlerinde temel belirleyiciler olduğu görülmüştür. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ASEAN ülkelerine (Endonezya da dahil) doğru yokuş aşağı (downhill) sermaye akışında, kurumsal kalite, beşeri sermaye ve kişi başına GSYH değişkenlerinin önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmadan Neoklasik öngörülerin aksine Lucas paradoksunun geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demiral vd. (2015), 2000-2012 dönemi 9 Balkan ülkesi için dengeli panel veri analiz yöntemi ile Lucas paradoksunun varlığını araştırmışlardır. Yapılan ampirik çalışma sonucunda Balkan ülkeleri için Lucas paradoksunu destekleyen bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmada kişi başına reel fiziki sermaye stoku, beşeri sermaye stoku, ticarete açıklık ve ARGE harcamaları net DYSY girişlerini pozitif etkilerken buna karşın ülke riski, ticaret engelleri ve korumacılık değişkenlerinin negatif etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca piyasa hacmi, emek maliyeti, döviz kuru, doğal kaynak zenginliği ve fiyat seviyesi gibi değişkenlerin Balkan ülkeleri açısından net DYSY girişleri üzerinde anlamlı etkileri olmadığı sonucuna varılmıştır.

Bal vd. (2016), Lucas paradoksunun var olup olmadığını 2002-2012 dönemi yıllık veriler kullanarak BRICS ülkeleri için çekim modeli ile araştırıldığı çalışmada Lucas paradoksunun BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkeleri için geçerli olduğu sonucuna bulgularına ulaşılmıştır. Bu çerçevede söz konusu ülkelere DYSY'leri çekmede fiziki sermaye stokunun, beşeri sermaye düzeyinin, piyasa büyüklüğünün, yığılma etkilerinin, ticarete açıklık derecesinin ve kurumsal kalite düzeyinin anlamlı etkileri olduğu ancak enflasyon oranlarındaki oynaklığın ve döviz kuru büyüklüğünün söz konusu yatırımları çekmede caydırıcı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Keskinsoy (2017), Lucas paradoksunun 1970-2006 dönemi arasında 47 GOÜ için geçerli olup olmadığını sıradan en küçük kareler yöntemi ile araştırmıştır. Yapılan çalışmada Alfaro vd. (2008)'nin ulaştıkları sonuçların aksine GOÜ'de kurumsal kalite değişkeninin modele dâhil edilmesiyle uzun vadede bile Lucas paradoksunun ortadan kalkmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada Lucas paradoksunun GOÜ için geçerli olmasının nedeni olarak GOÜ' in yabancı sermayeyi kendilerine çekecek kadar yüksek getiri elde etmedikleri ulaşılan bir diğer sonuç olmuştur.

Bal vd. (2019), Lucas paradoksunun geçerliliğinin 2002-2012 dönemi yıllık veriler kullanarak BRICS ülkeleri için çekim modeli aracılığıyla sorgulandığı çalışmada, elde edilen sonuçlar ele alınan dönemler için Lucas paradoksunun geçerli olduğunu göstermiştir. Bu çerçevede tahmin sonuçlarına göre BRICS ülkelerine DYSY girişinde fiziksel ve beşeri sermayenin anlamlı etkilerinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Ancak, yığılma etkisi, ticarete açıklık derecesinin, kurumsal kalite faktörünün BRICS ülkelerine DYSY girişinde önemli belirleyiciler oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, enflasyon volatilitésinin ve döviz kuru değişimlerinin söz konusu yatırımlar üzerinde olumsuz etkileri olduğu ulaşılan bir başka sonuç olmaktadır.

Literatürde Lucas paradoksu ve dolayısıyla DYSY'nin belirleyicilerine ilişkin olarak yapılan ampirik çalışmalar ve bu çalışmalar çerçevesinde elde edilen istatistikî bulgular

değerlendirildiğinde, söz konusu yatırımları çeken faktörlerin neler olduğunu konusunda kesin bir ayırımı yapılamadığı görülmektedir. Bu nedenle DYSY'lerin temel belirleyicileri, tek bir etkene bağlı olarak açıklanamayacak kadar farklılık göstermektedir. Ayrıca, ev sahibi ülkelere özgü gerek ekonomik ve siyasal faktörlerin gerekse sosyal ve kurumsal yapıya dayalı pek çok etkenin DYSY'lere yön veren önemli motivasyon kaynakları olabileceği, genel olarak konuya ilişkin literatür ortaya koymaktadır.

3. VERİ SETİ, YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Ampirik analizde kullanılacak değişkenlere ait verilerin elde edilebilirliği göz önünde bulundurularak, Dünya Bankası'nın kişi başına düşen gelir bazlı sınıflandırmasında düşük gelirli, düşük orta gelirli, üst orta gelirli ve yüksek gelirli ülkeler grubunda yer alan 47 GOÜ için 1996-2014 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak Lucas paradoksu ve bu çerçevede GOÜ'e doğrudan yabancı sermaye yatırım girişlerinin belirleyicileri, paneli oluşturan tüm yatay kesit birimler ve zaman dönemi için veri eksikliği bulunmadığından (Gujarati, 2004: 640), dengeli panel (balanced panel) veri analiz yöntemi uygulanarak araştırılmış ve yıllık veriler kullanılmıştır.

Ampirik analizde kullanılan değişkenler, bu değişkenlere ait verilerin elde edildiği veri kaynakları ve değişkenlere ait katsayılardan beklenen işaretler aşağıda yer alan Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Kullanılan Değişkenler, Değişkenlere Ait Verilerin Elde Edildiği Veri Kaynakları ve Katsayılara İlişkin Beklentiler

Seriler	Değişkenlerin Adı	Değişkenlerin Tanımlanması	Veri Kaynakları	Beklenen İşaretler
Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	RDYSY	Yurt içine reel doğrudan yabancı sermaye yatırım girişleri, 2010=100 temel yılı bazlı Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) kullanılarak reelleştirilmiştir.	UNCTAD	Pozitif
Yığılma Etkisi ve Dışsallıklar	RYİĞ	Doğrudan yabancı sermaye yatırım stokunun gecikmeli değeri, 2010=100 temel yılı bazlı TÜFE kullanılarak reelleştirilmiştir.	UNCTAD	Pozitif
Kurumsal Kalite	KURUM	Kurumsal kalite ve politik istikrarı temsilen alınan ve endeks değerlerinden oluşan bu veri seti altı geniş yönetim boyutunun tahmini toplam göstergelerinden oluşmaktadır.	World Bank-TheWorldwideGovernanceIndicators (WGI), 2016	Pozitif
Sermayenin Marjinal Getirisi	SERMAR	Kişi başına düşen reel GSYİH'nın tersi ile ölçülmektedir. Kişi başına düşen reel GSYH, 2010 yılı sabit fiyatlarıyla ABD doları cinsinden ifade edilmektedir.	World Bank-World Development Indicators (WDI), 2017	Pozitif veya Negatif

Ticarette Açıklık	TA	Mal ve hizmetlerin ihracat ve ithalat toplamının GSYİH içindeki payıdır (Yüzde).	World Bank-World Development Indicators (WDI), 2017	Pozitif veya Negatif
Beşeri Sermaye	BS	Kişi başına beşeri sermaye endeksi, eğitim yıllarına ve eğitimin getirisine dayanarak ölçülmüştür.	Penn World Table-International Comparisons of Production, Income and Prices 9.0	Pozitif
Altyapı Gelişmişliği	ALTYP	Her 100 kişiye düşen sabit telefon hattı sayısı, altyapı gelişmişliğinin bir göstergesi olarak alınmıştır.	World Bank-World Development Indicators (WDI), 2017	Pozitif
Piyasa Büyüklüğü	PİYBÜY	Piyasa büyüklüğünün, piyasanın büyüme potansiyelinin ve ev sahibi ülke piyasasının çekiciliğinin bir göstergesi olarak GSYH büyüme oranı (Yüzde) kullanılmıştır.	World Bank-World Development Indicators (WDI), 2017	Pozitif
Enflasyon	ENF	Tüketici Fiyatları Endeksi seviyesi (Yüzde), makroekonomik istikrarın bir göstergesi olarak alınmıştır.	World Bank-World Development Indicators (WDI), 2017	Negatif

Çalışmamın teorik modeli aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır;

$$RDYSY_{it} = f(RYİĞ_{it}, KURUM_{it}, SERMAR_{it}, TA_{it}, BS_{it}, ALTYP_{it}, PİYBÜY_{it}, ENF_{it}) \quad (5)$$

Çalışmada Lucas paradoksunu açıklaması muhtemel değişkenlerden reel doğrudan yabancı sermaye yatırım girişleri, bağımlı değişkeni tanımlarken diğerleri bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Ayrıca yukarıda yer alan teorik modelde kurumsal kaliteyi, sermayenin marjinal getirisini ve beşeri sermayeyi tanımlayan sırasıyla *KURUM*, *SERMAR* ve *BS* değişkenleri, paradoksu açıklayacağı düşünülen olası Lucas değişkenleri olarak analizde kullanılmıştır. Bu çerçevede ampirik analizde kullanılan değişkenlerden makroekonomik istikrarın bir göstergesi olarak kullanılan enflasyon oranı (ENF) ve piyasa büyüklüğünü temsil eden GSYH büyümesi (PİYBÜY) değişkenleri hariç diğer tüm değişkenler olası değişen varyans ve otokorelasyon sorununa karşı logaritmik dönüşüm yapılarak modele yer almıştır. Ayrıca, çalışmada ulaşılan tahmin sonuçları E-views 9 paket programı yardımı ile elde edilmiştir.

Bu doğrultuda yapılacak ampirik uygulama için panel verileri ile oluşturulmuş panel regresyon modeli aşağıdaki şekilde kurulmaktadır ;

$$RDYSY_{it} = \alpha_0 + \beta_1 RYİĞ_{it} + \beta_2 KURUM_{it} + \beta_3 SERMAR_{it} + \beta_4 TA_{it} + \beta_5 BS_{it} + \beta_6 ALTYP_{it} + \beta_7 PİYBÜY_{it} + \beta_8 ENF_{it} + u_{it} \quad (6)$$

Yukarıda kurulan panel regresyon modelinde α_0 , sabit terimi i ve t alt indisleri ise sırasıyla yatay kesit birimlerini (ülkeler) ve zamanı ifade etmektedir. Modelde yer alan u_{it} ise, hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \dots, \beta_8$ katsayıları analizde kullanılan açıklayıcı (bağımsız) değişkenlerin yurt içine doğrudan yabancı sermaye yatırım girişleri üzerinde ne derece etkili olduklarını göstermektedir. Bu çerçevede yapılan analiz sonucunda değişkenlere ilişkin katsayılardan beklenen işaretler şu şekilde açıklanabilir; paradoksa ilişkin teorik açıklamaların ve konuya ilişkin ampirik literatürün gösterdiği sonuçlar çerçevesinde $\beta_1, \beta_2, \beta_5, \beta_6$ ve β_7 katsayılarının pozitif, β_8 katsayısının negatif, β_3 ve β_4 katsayılarının ise, pozitif ya da negatif olması beklenmektedir.

Çalışmada kullanılan panel veri analizi yöntemi genel çerçevede hane halkları, ülkeler, firmalar, sektörler, devletler vb. birimlerin yatay kesit gözlemlerinin çeşitli zaman periyodları boyunca birleştirilmesi biçiminde tanımlanmaktadır (Baltagi, 2005: 1). Panel veri analizinde, zaman serisi ve yatay kesit verileri bir arada kullanılarak hem zaman boyutuna hem de kesit boyutuna dayalı veri setleri oluşturmak mümkün hale gelmekte hem de veri setleri, genel ekonomi hakkında araştırmacı için çeşitli bilgi kaynakları sağlamaktadır (Greene, 2012: 383).

Bu çerçevede çalışmada, panel veri modelinin tahmin edilmesi amacıyla kurulan regresyon modeli için uygun tahminci seçilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla kullanılacak yöntemler Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi (Pooled Ordinary Least Squares), Sabit Etkiler Modeli (Fixed Effects Model) ve Rassal Etkiler Modeli (Random Effects Model) biçiminde olmaktadır. Havuzlanmış en küçük kareler yöntemi (ortak sabit etkiler yöntemi olarak da ifade edilebilir), yatay kesit boyutunun (N) veri matrisler arasında bir fark bulunmadığı varsayımına dayalı sonuçlar üretmektedir. Bir diğer ifade ile veri setinin homojen bir yapıya sahip olduğu hipotezi altında yararlı bir yöntem olarak kullanılabilir. Ancak, söz konusu yöntemin birtakım kısıtlayıcı etkileri olması nedeniyle tahmin yöntemine sabit etkiler ve rassal etkiler tahmin edicilerin dâhil edilmesi gerekmektedir (Asteriou ve Hall, 2007, s. 345). Sabit etkiler tahmincisi ise, modelin her grup için farklı sabitlere izin verdiği durumlar için kullanılan bir yöntem olmaktadır (Gujarati, 2004, s. 642). Bu tahminci aynı zamanda her grupta farklı sabitlere izin verdiği için ve bu nedenle her grup bir kukla değişkeni içerdiğinden En Küçük Kareler Kukla Değişkenleri (Least Squares Dummy Variables-LSDV) tahmincisi olarak da bilinmektedir (Asteriou ve Hall, 2007: 346).

Panel verilerde sadece zamana bağlı farklılıklar geçerli ise kurulan regresyon modeli, tek yönlü ve zaman bağlı sabit etkiler modeli olarak adlandırılır. Diğer taraftan panel verilerde gerek kesite gerekse zamana bağlı olarak bir farklılaşma olması durumunda ise kurulan regresyon modeli çift yönlü (hem zamana ve hem de kesite bağlı) sabit etkiler modeli olarak adlandırılır.

Rassal etkiler modeli örnekleme yer alan yatay kesit birimlerine ve/veya zamana bağlı ortaya çıkan değişimlerin yanı sıra örnekleme dışındaki ilave kesitsel birimlere özgü etkileri de dikkate almaktadır (Greene, 2012: 410-411; Pazarlıoğlu ve Güler, 2007: 38). Bu çerçevede rassal etkiler modelinin sabit etkiler modelinden farkı sabitler, her bir yatay kesit birimi için değişmez olarak değil rasgele parametreler olarak tanımlanmaktadır (Asteriou ve Hall, 2007: 347-348).

Çalışmada ekonometrik analizin ikinci aşamasında grup ve/veya zaman etkileri test edilmiş ve grup ve/veya zaman etkilerinden sadece birinin veya her ikisinin birlikte geçerli olduğu modeller arasında seçim yapılmıştır. Bu çerçevede yapılan tahmin sonucunda eğer, grup ve/veya zaman etkileri tespit edilir ise sabit ve/veya rassal etkiler tahmincilerine ilişkin bir karar verilmesi gerekir. Sabit etkiler ya da rassal etkiler modellerinden hangisinin seçileceği konusu araştırmacı için önemli bir ayrım olmaktadır. Ardından

seçilen tahmin yöntemi bakımından tek yönlü ya da çift yönlü modelden hangisine göre tahmin yapılacağına tespit edilmesi gerekir. Uygun tahminci ve yönü tespit edildikten ve yapılan analizden tahmin sonuçları elde edildikten sonra model için temel istatistiksel sorunlar olan değişen varyans ve otokorelasyon sorununun var olup olmadığı araştırılmıştır.

4. AMPİRİK BULGULAR

Lucas paradoksunun seçili 47 GOÜ için var olup olmadığının güncel veriler aracılığı ile ampirik olarak sınındığı bu çalışmada başlangıçta tüm değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıda yer alan Tablo 2’de sunulmaktadır;

Tablo 2: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	LOGRD YSY	LOGYI Ğ	LOGKU RUM	LOGSE RMAR	LOGTA	LOGBS	LOGAL TYP	PİYBÜ Y	ENF
Ortalama	2.659447	4.705084	0.829260	- 7.879140	4.281385	0.764514	1.595721	4.723761	8.498911
Medyan	2.654795	4.734492	0.823824	- 8.029205	4.240486	0.827436	2.034095	4.783763	5.364521
Maksimum	7.152085	9.419181	1.407380	- 5.346449	6.092712	1.295589	4.125066	33.73578	1058.374
Minimum	- 3.564466	- 1.598263	0.026140	- 10.85641	2.749548	0.051958	- 2.276199	- 14.33224	- 4.009434
Standart Sapma	2.109255	2.209529	0.244783	1.245521	0.574031	0.290754	1.611746	3.742438	36.46361
Çarpıklık	- 0.163428	- 0.137016	0.021487	- 0.019803	0.570501	- 0.493615	- 0.478238	0.204880	26.86611
Baskılık Ölçüsü	2.678488	2.434766	2.922470	2.049663	3.774589	2.431779	1.972363	9.845463	771.5287
Jarque-Bera	7.821360	14.68180	0.292366	33.66269	70.76557	48.27770	73.33328	1749.843	22084023
Olasılık	0.020027	0.000648	0.864000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
Toplam	2374.8860	4201.640	740.5291	- 7036.072	3823.277	682.7108	1424.978	4218.318	7589.527
Toplam Kare Sapmalar	3968.470	4354.759	53.44739	1383.780	293.9239	75.40772	2317.170	12493.21	1185999.
Gözlemler	893	893	893	893	893	893	893	893	893

Tablo 3’te kurulan modelin hangi yöntem ile (Havuzlanmış En Küçük Kareler, Sabit Etkiler veya Rassal Etkiler tahmincileri) tahmin edileceğine karar vermek amacıyla çeşitli testler ve bunlara ilişkin sonuçlar sunulmaktadır.

Tablo 3: Sabit ve Rassal Etkiler Tahmin Edicilerinin Belirlenmesine İlişkin Testler ve İstatistikî Sonuçlar

Testler	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri (p - value)
F-birim-sabit etkiler tahmincisi	8.031570	0.000000
F-zaman-sabit etkiler tahmincisi	4.373951	0.000000
F-çift yönlü (birim + zaman)-sabit etkiler tahmincisi	6.769017	0.000000
LM-birim-rassal etkiler tahmincisi	206.7255	0.000000
LM-zaman-rassal etkiler tahmincisi	17.25825	0.0000326

LM-çift yönlü (birim + zaman)- rassal etkiler tahmincisi	223.9838	0.000000
Honda-birim-rassal etkiler tahmincisi	14.37795	0.000000
Honda-zaman-rassal etkiler tahmincisi	4.154306	0.0000163
Honda-çift yönlü (birim + zaman)- rassal etkiler tahmincisi	13.10429	0.000000
Hausman Test	77.73768	0.000000

Not: Olasılık değerleri % 5 seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Elde edilen sonuçlar çerçevesinde uygun tahmin ediciye karar vermeden önce Tablo 3'te yer alan testleri ve bunlara ilişkin hipotezleri açıklamak gerekir. Öncelikle F testi, sabit etkiler tahmincisi ile havuzlanmış en küçük kareler yöntemi arasında karar vermeyi sağlayan bir test olmaktadır. Doğru yöntemde karar kılmak amacı ile bu test için kurulacak hipotezler şu şekilde ifade edilmektedir;

H₀: Birim ve zaman etkileri yoktur (Dolayısıyla havuzlanmış en küçük kareler yöntemi geçerlidir).

H₁: Birim ve/veya zaman etkileri vardır (Sabit etkiler yöntemi geçerlidir).

Tablo 3'te elde edilen tahmin sonuçları değerlendirildiğinde kurulan model için çift yönlü (birim + zaman) sabit etkiler tahmincisinin uygun olduğu görülmektedir.

F testi için uygun tahmin ediciye karar verdikten sonra havuzlanmış en küçük kareler testi ile rassal etkiler tahmincileri arasında seçim yapmayı sağlayan Breusch-Pagan Lagrange Multiplier (LM) ve Honda testlerini ilişkin tahmin sonuçlarına bakmamız gereklidir. Bu bakımdan her iki test için kurulan hipotezler aşağıdaki biçimde olmaktadır;

H₀: Birim ve zaman etkileri yoktur (Dolayısıyla havuzlanmış en küçük kareler yöntemi geçerlidir).

H₁: Birim ve/veya zaman etkileri vardır (Rassal etkiler yöntemi geçerlidir).

Bu çerçevede elde edilen test sonuçlarına göre, Breusch-Pagan Lagrange Multiplier (LM) ve Honda testleri için uygun tahmin edicilerin çift yönlü (birim + zaman) rassal etkiler tahmincilerinin olduğu görülmektedir.

F testi ve Breusch-Pagan Lagrange Multiplier (LM) ve Honda testleri için uygun tahmincilerin sırasıyla çift yönlü sabit etkiler ve çift yönlü rassal etkiler tahmincilerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu aşamada Bu aşamada hangi tahmincinin kullanılacağını kararı için Hausman testi yapılması gereklidir. Hausman testi için kurulan hipotezler aşağıdaki biçimde olmaktadır;

H₀:Rassal etkiler geçerlidir.

H₁:Rassal etkiler yoktur.

Hausman testinden elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde model açısından uygun tahmincinin çift yönlü (birim + zaman) sabit etkiler tahmincisinin olduğu görülmektedir. Nitekim çift yönlü sabit etkiler tahmincisine ilişkin test sonuçları Tablo 4'de sunulmaktadır;

Tablo 4: Çift Yönlü Sabit Etkiler Tahmincisine İlişkin Test Sonuçları

Değişkenler	Çift Yönlü (Birim+Zaman) Sabit Etkiler			
	Katsayı	Standart Hata	t istatistik	Olasılık (p-value)
Sabit	0.506252	1.991313	0.254230	0.7994
LOGYIĞ	0.417043	0.057204	7.290496	0.0000
LOGKURUM	1.859074	0.354610	5.242589	0.0000
LOGSERMAR	0.409890	0.238946	1.715407	0.0866

LOGTA	0.008546	0.160110	0.053378	0.9574
LOGBS	1.842902	0.881459	2.090740	0.0369
LOGALTYP	0.201607	0.072483	2.781428	0.0055
PIYBÜY	0.023892	0.007630	3.131127	0.0018
ENF	-0.000139	0.000663	-0.209730	0.8339
R²	0.906671			
Düzeltilmiş R²	0.898477			
F istatistiği	110.6410			
Olasılık (F istatistiği)	0.000000			

Not: Olasılık değerleri % 5 seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Diğer taraftan panel veri modelinin önemli varsayımlarından olan otokorelasyonsuzluk ve sabit varyans (homoskedastik) varsayımlarının geçerli olup olmadığının test edilmesi gerekir. Bu bakımdan Tablo 5'te, değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının olup olmadığının araştırılmasına ilişkin testler ve bu testlere ilişkin sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 5: Değişen Varyans ve Otokorelasyon Sorunlarının Varlığına İlişkin Sınama

Değişen Varyans (Heteroskedasitede)		
	t İstatistik Değerleri	Olasılık (p-value)
LM _h -Rassal Etkiler Tahmincisi	193.8404	0.000000
LM _h -Sabit Etkiler Tahmincisi	232.7229	0.000000
Otokorelasyon		
	t İstatistik Değerleri	Olasılık (p-value)
LM μ^{ρ} -stat-Sabit Etkiler Tahmincisi	106.7556	0.000000
LM μ^{ρ} -Rassal Etkiler Tahmincisi	242.6242	0.000000
LM μ^{ρ} -Rassal Etkiler Tahmincisi	135.8686	0.000000
LM μ^{ρ} -Rassal Etkiler Tahmincisi	35.89865	2.08E-09

Not: Olasılık değerleri % 5 seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5'de elde edilen bu sonuçlar neticesinde çift yönlü sabit etkiler tahmincisinin kullanıldığı model için hem değişen varyans (heteroskedasitede) ve hem de otokorelasyon sorununun birlikte geçerli olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla model, değişen varyans ve otokorelasyon sorununu dikkate alarak, PeriodWeights yöntemi ile yeniden tahmin edilmiş ve düzeltilmiş sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Değişen Varyans ve Otokorelasyon Sorunu Çerçevesinde Çift Yönlü Sabit Etkiler Modelinin Yeniden Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Çift Yönlü (Birim+Zaman) Sabit Etkiler			
	Katsayı	Standart Hata	t İstatistik Değerleri (PCSE)	Olasılık (p-value)
Sabit	0.506252	2.078557	0.243560	0.8076
LOGYİĞ	0.417043	0.060255	6.921360	0.0000
LOGKURUM	1.859074	0.369112	5.036611	0.0000
LOGSERMAR	0.409890	0.248391	1.650179	0.0993
LOGTA	0.008546	0.162166	0.052701	0.9580
LOGBS	1.842902	0.896287	2.056151	0.0401
LOGALTYP	0.201607	0.071584	2.816347	0.0050
PIYBÜY	0.023892	0.007926	3.014158	0.0027
ENF	-0.000139	0.000724	-0.192138	0.8477
R²	0.906671			
Düzeltilmiş R²	0.898477			

F istatistiği	110.6410
Olasılık (F istatistiği)	0.000000

Not: Olasılık değerleri % 5 seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6’da sunulan düzeltilmiş tahmin sonuçları değerlendirildiğinde yığılma etkisi ve dışsallıklar (LOGYİĞ), kurumsal kalite ve politik istikrar (LOGKURUM), beşeri sermaye (LOGBS), altyapı gelişmişliği (LOGALTYP) ve piyasa büyüklüğü (PİYBÜY) değişkenlerine ait katsayıların pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Buna karşın, modelde Lucas değişkeni olarak yer alan sermayenin marjinal getirisi (LOGSERMAR) değişkeninin, makroekonomik istikrarı temsilen alınan enflasyon (ENF) ve ticarete açıklık (LOGTA) değişkenlerinin GOÜ’yle doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Aşağıda yer alan denklem 7’de, tahmin sonuçlarına ilişkin katsayılar gösterilmektedir.

$$\log RDYSY_{it} = 0.506252 + 0.417043 \log RYİĞ_{it} + 1.859074 \log KURUM_{it} + 1.842902 \log BS_{it} + 0.201607 \log ALTYP_{it} + 0.023892 \log PİYBÜY_{it} (7)$$

Elde edilen tahmin sonuçlarına göre, yığılma etkisi (LOGYİĞ), kurumsal kalite (LOGKURUM), beşeri sermaye (LOGBS), altyapı gelişmişliği (LOGALTYP) ve piyasa büyüklüğü (PİYBÜY) değişkenlerindeki % 1 oranında bir artışın yurt içine giren DYSY’ ni sırasıyla % 0.41, % 1.85, % 1.84, % 0.20 ve % 0.02 oranında artırmaktadır. Bu sonuçlar, teorik beklentiler ile de uyumlu olmaktadır. Sonuç olarak, Lucas paradoksunu ve dolayısıyla seçili 47 GOÜ’ye DYSY girişlerinin belirleyicilerini açıklamada en önemli faktörler sırasıyla; kurumsal kalite gelişmişliği ve politik istikrarın sağlanması olmak üzere beşeri sermaye düzeyi, yığılma etkisi ve onun sağladığı pozitif dışsallıklar, altyapı gelişmişliği ve piyasa büyüklüğü olmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Lucas paradoksu ve geçerliliğini konu almaktadır. Ulaşılan sonuçlar çerçevesinde standart teoremin aksine Lucas paradoksunun geçerliliğini ele alınan analiz dönemi için desteklenmektedir. 1996-2014 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak dört farklı gelir grubundan seçili 47 GOÜ için panel veri analiz yöntemiyle elde edilen test sonuçları değerlendirildiğinde sermayenin marjinal getirisinin GOÜ’ye yönelik reel DYSY akımları üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ulaşılan bu sonuç, GOÜ’ye DYSY girişlerini belirleyen diğer faktörlerin neler olabileceğinin tespit edilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda yapılan analizlerde beşeri sermaye ile kurumsal kalite değişkenlerinin seçili 47 GOÜ’ye DYSY girişleri üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri olduğu saptanmış ve ulaşılan bu sonuçlar Lucas (1990)’in paradoksa yönelik açıklamaları ile paralel olmuştur. Lucas (1990) çalışmasında paradoksa ilişkin olarak beşeri sermaye ve kurumsal kalite düzeyine vurgu yapan açıklamalarından hareketle beşeri sermaye ile kurumsal kalite değişkenlerinin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkileri olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar Alfaro vd. (2008), Okada (2013), Azemar ve Desbordes (2013), Shell (2015), Qolbi ve Kurnia (2015), Demiral vd. (2015) gibi çalışmalarda elde edilen sonuçlar ile de paralel olmaktadır. Ayrıca, beşeri sermaye ile kurumsal kalite değişkenlerinin GOÜ’lere DYSY girişleri üzerindeki anlamlı etkilerinin oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, GOÜ’in beşeri sermaye kalitesini yükseltecek faaliyetlere ilişkin harcamalarını artırmaları ve kurumsal yapıyı sağlamlaştırıcı önlemler almaları gerekliliği ön plana çıkmaktadır. GOÜ’in temel ortak sorunlarından olan makroekonomik istikrarsızlığın aşılabilmesi hususunda güçlü

ekonomik programların uygulamaya geçirilmesi durumu bu sürecin ayrılmaz parçalarından birisi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Alfaro, L., Ozcan-Kalemler, S., & Volosovych, V. (2008). Why doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? An Empirical Investigation. *The Review of Economics and Statistics*, 90(2) 347-368.
- Asteriou, D. & Hall, S.G. (2007). *Applied Econometrics A Modern Approach (Revised Edition)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Aydemir, C., Arslan, İ. & Uncu, F. (2012). Doğrudan Yabancı Yatırımların Dünya'daki ve Türkiye'deki Gelişimi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 69-104.
- Azémar, C. & Desbordes, R. (2013). Has The Lucas Paradox been fully explained?. *Economics Letters*, 121(2), 183-187.
- Bal, H. & Akça, E. E. (2016). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: Seçilmiş Doğu Asya ve Pasifik Ülkelerinden Ampirik Bulgular. *Sosyoekonomi*, 24(30), 91-111.
- Bal, H., Akça, E. E., Tekin, İ., & Laleh, M. M. (2019). Reexamination of Lucas Paradox: Gravity Model Approach for Brics Countries. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 267-292.
- Baltagi, B.H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data (3rd edition)*. Chichester, UK: John Wiley & Sons Ltd.
- Chakrabarti, A. (2001). The Determinants of Foreign Direct Investment: Sensitivity Analyses of Cross-Country Regressions. *Kyklos*, 54(1), 89-114.
- Clemens, M. A. & Williamson, J. G. (2000). *Where did British Foreign Capital Go? Fundamentals, Failures and the Lucas Paradox: 1870-1913* (No. w8028). National Bureau of Economic Research.
- Demiral, M., Bal, H., & Algan, N. (2015). Gelişmekte Olan Ülkeler Küresel Sermayeyi Çekme Konusunda Niçin Başarısız Olmaktadırlar? Balkan Ülkeleri için Lucas Paradoxunun Yeniden İncelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 13-30.
- Duce, M. & Espana, B. (2003). Definitions of Foreign Direct Investment (FDI): A Methodological Note. Mimeo, Banco de Espana.
- Fernandez-Arias, E. (1994). The New Wave of Private Capital Inflows: Push or Pull?. *World Bank International Economics Department Debt and International Finance Division, Policy Research Working Paper*, No: 1312.
- Franken, C. & Van Wijnbergen, S. (2010). Private Capital Flows to Low Income Countries: Country-Specific Effects and The Lucas Paradox. Tinbergen Institute Discussion Paper No. 2010-003/2. [TinbergenInstitute, Amsterdam](http://www.tinbergeninstitute.nl).
- Gedikli, A. (2011). Çok Uluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınması Üzerine Etkileri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 96-146.
- Greene, W. H. (2012). *Econometric Analysis*. Seventh Edition. Pearson New Jersey: Education Limited, Prentice Hall.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. Fourth Edition, McGraw Hill Companies, New York.
- Kar, M. & Tatlısöz, F. (2008). Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *KMU İİBF Dergisi*, 10(14).

- Keskinsoy, B. (2017). LucasParadox in TheLong Run. MPRA (MunichPersonalRePec Archive) Paper No. 78126, 1-24, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/78126/1/MPRA_paper_78126.pdf(Erişim Tarihi: 05.08.2019).
- Krueger, A. O. (1968). FactorEndowmentsand ER CapitalIncomeDifferencesAmongCountries, *EconomicJournal*, 78, 641- 659.
- LucasJr, R. E. (1988). On TheMechanics Of Economic Development. *Journal of MonetaryEconomics*, 22(1), 3-42.
- Lucas, R. E. (1990). WhyDoesn'tCapitalFlowFromRichToPoorCountries?.*TheAmericanEconomicReview*, 80(2), 92-96.
- Okada, K. (2013). TheInteractionEffects of Financial OpennessandInstitutions on International CapitalFlows. *Journal of Macroeconomics*, 35, 131-143.
- Onyeiwu, S.&Shrestha, H. (2004). Determinants of Foreign Direct Investment in Africa. *Journal of DevelopingSocieties*, 20(1-2), 89-106.
- Pazarlıoğlu, M. V.& Gürler, Ö. K. (2007). Telekomünikasyon Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.
- Qolbi, N.&Kurnia, A. S. (2015). Intra Asean-5 CapitalFlows: Do TheyRepresentNeoclassicalBelieforLucasParadox?.*Bulletin of Monetary, EconomicsandBanking*, 18(2), 147-170.
- Reinhardt, D.,Ricci, L. A., &Tressel, T. (2013). International CapitalFlowsand Development: Financial OpennessMatters. *Journal of International Economics*, 91(2), 235-251.
- Shell, H. (2015). InstitutionalQuality as a Determinant of CapitalFlows. DrakeUniversity Workingpaper,<http://www.drake.edu/media/departments/offices/international/nelson/shell.pdf>.(Erişim Tarihi: 01.09.2017).
- Summers, R. &Heston, A. (1988). A New Set of International Comparison of Real Product andPriceLevels: Estimatesfor 130 Countries, 1950-1985, *Review of IncomeandWealth*, 34, 1-25.
- Tandırcıoğlu, H. & Özen, A. (2003). Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(4),105-129.
- UNCTAD (1998). World Investment Report 1998: TrendsandDeterminants, New York andGeneva: United Nations, http://unctad.org/en/Docs/wir1998_en.pdf(Erişim Tarihi: 11.06.2019).
- World Bank (2017).CountryandLendingGroups, <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>(Erişim Tarihi: 12.09.2019).

2018 AĞUSTOS KRİZİNİN TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİSİ

Levent SEZAL¹

Öz

2018 yılı başından itibaren gelişmiş ülke merkez bankalarının politika değişikliklerinin gelişmekte olan ülkelere dönük olumsuz etkileri sonucu, 2018 yılı Ağustos ayında Türkiye finansal piyasalarında büyük ölçekli bir dalgalanma yaşanmıştır. Küresel piyasalarda artan risk algulamaları ile gelişmekte olan ülkelerden çıkış eğilimi, petrol fiyatlarındaki artış ve ABD'nin Türkiye'ye yönelik yaptırım açıklamaları, yurtiçinde piyasaları olumsuz geliştiren destekleyen dışsal etkenler olmuştur. Türkiye ekonomisi, 2018 yılı Ağustos ayında Türk Lirası'ndaki aşırı değer kaybı nedeniyle zor günler geçirmiştir. Ekonomi politikalarına duyulan güvensizlikle birlikte ABD ile yaşanan rahip Andrew Brunson krizinin tetiklediği kur krizi sonucunda, dolar kuru 7,24'ü gördü. Sonrasında yüksek faiz ve enflasyon nedeniyle iç talepte kayda değer bir gerileme ve şirketlerin ödeme yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeni ile iflaslar ve konkordato süreci başladı. Bu durum bankaların ciddi bir sorunlu kredi bakiyesi ile baş başa kalmasına neden oldu. Bu çalışmadan Ağustos 2018 tarihinde sonra yaşanan sürecin Türk Bankacılık sektörüne nasıl bir etki oluşturduğu hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler : Bankacılık, Kriz, Kur, Faiz Riski.

Jel Sınıflandırılması : A10, E00, G10, G18

THE EFFECT OF 2018 AUGUST CRISIS ON THE TURKISH BANKING SECTOR

Abstract

Since the beginning of 2018 the central banks of developed countries, developing policies to countries facing adverse effects as a result of the changes, in August 2018 there has been a large-scale fluctuations in the financial markets in Turkey. Output trend from developing countries with an increased risk perception in global markets, the rise in oil prices and descriptions of US sanctions against Turkey, the domestic market has been negative external factors supporting developments. Turkey's economy, in August 2018, has had a difficult time because of the excessive depreciation of the Turkish Lira. The dollar rate has reached 7.24 as a result of the currency crisis triggered by the priest Andrew Brunson crisis with the US, along with the mistrust of economic policies. Afterwards, bankruptcies and concordat process started due to a significant decline in domestic demand due to high interest and inflation and companies' failure to meet their payment obligations. This situation caused the banks to be left with a serious problem loan balance. From this study, it is aimed to give information about the effect of the process that took place after August 2018 on the Turkish Banking sector.

Keywords : Banking, Crisis, Exchange Rate, Interest Rate Risk

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, leventsezal@ksu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8873-7335>.

Jel Classification : A10, E00, G10, G18

GİRİŞ

Finansal krizler etkileri ve getirdiği olumsuz sonuçlar sebebiyle her zaman iktisat biliminde araştırılan bir konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Genel olarak finansal krizlerin nedenleri, ortaya çıkışı, sonuçları, etkileri bakımından gerek teorik gerekse ampirik olarak yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Genel olarak ekonomik krizler büyüme oranları, istihdam, döviz kuru ve enflasyon gibi bazı temel ekonomik göstergeler yardımıyla görülebilmektedir. Para krizleri, bankacılık krizleri ve ikiz krizler hem ulusal hem de uluslararası düzeyde incelendiğinde önemli sonuçlar elde edilmektedir. Ayrıca para krizi olarak ortaya çıkan bir kriz bankacılık krizine, bankacılık krizi olarak ortaya çıkan bir krizin de para krizine sebep olmaktadır.

Finansal krizler iktisadi hayatın her döneminde kapitalist sistemin bir sonucu olarak yaşanmaktadır ve öyle görülüyor ki yaşanmaya da devam edecektir. Ekonomik krizlerin beraberinde getirdiği çeşitli sorunlar krizlere verilen önemi arttırmıştır. Dolayısıyla bu durum krizlerin kendisine, ortaya çıkışına ve özellikle nedenlerine yönelik çok sayıda araştırma yapılmasına neden olmuştur.

Dünyada yaşanan finansal krizler, yalnızca ortaya çıktığı ülkelerin ekonomilerini etkilemekle kalmayıp diğer ülke ekonomilerine de yayılmaktadır. Finansal krizlerin ülke ekonomilerinin istikrar ve büyümeleri üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) 2007 yılında finansal piyasalarda başlayıp, reel sektörü de etkisi altına alarak ve zaman içinde tüm ülke ekonomileri kapsamına alacak şekilde genişleyen bir kriz yaşanmıştır. Türkiye tüm dünyada olduğu gibi krizin etkilerini derin bir şekilde yaşamıştır.

Finansal piyasalar, fon açığı olanları ile fon fazlası olanların, bir araya geldiği ortamlardır. Finansal piyasalar, para ve döviz piyasaları, hisse senedi piyasalarını ile bono ve tahvil piyasalarını kapsamaktadır. Para-döviz, bono ve tahvil ile sermaye piyasaları iç içe çalışmakta olup özellikle para piyasalarında meydana gelen hareketlenme akabinde diğer piyasaları da etkisi altına alabilmektedir (Uzunoğlu, 2014:5).

Bankalar, finansal aracılık kurumlar dendiğinde finansal piyasalarda akla ilk gelen kurumlardır. Bankalarla birlikte sigorta şirketleri ve aracı kurumları da finansal sistem içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Bankalar para piyasalarında, kredi ticareti yapan, nakit, sermaye birikimi ve ve transferine yardımcı olan kuruluşlardır.

Bankacılık sektörü, reel ekonomi ile finans sistemi arasında koordinasyon sağlayarak makroekonomik istikrarı sağlayan kuruluşlardır. Bankacılık sektörünün bu özelliği özellikle gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde finansal kurumların tam anlamıyla gelişmediği görülmekte ve bu yüzden finansal sistem bankacılık sektörü üzerine kurulu olmaktadır. Dolayısıyla bankacılık sektöründe bir sorun yaşanması ya da kriz gerçekleşmesi durumunda kriz ekonominin tamamına yayılmakta ve ciddi maliyetler ile sonuçlanabilmektedir.

Küreselleşen dünya ile birlikte finansal ve ekonomik ilişkileri sürekli olarak büyüyen Türkiye, genel olarak yurtdışı kaynaklı sebeplerden ötürü geçmişten bu güne kadar bir çok ekonomik ve finansal krizlerle karşı karşıya kalmıştır. 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri, 2008 krizi ve son olarak yaşanan ve etkileri nispeten devam eden 2018'deki Ağustos krizi neticesinde Türkiye sürekli olarak ekonomi politikalarını gözden geçirmek ve farkı ekonomik politikalar uygulamak durumunda kalmıştır. Ekonomilerin en büyük çarkı

durumunda olan bankacılık sektörü, yaşanan bu krizlerden de en çok etkilenen sektörlerin başında gelmektedir.

Bu çalışmada ilk bölümde kriz ve ekonomik kriz kavramları hakkında bilgi verilmiştir. Devamında 2001 yılında yaşanan 2001 krizinin Türk bankacılık sektörünü ve ülke ekonomisine etkisi açıklanmıştır. Sonrasında 2008 yılında ABD’de başlayan ve etkileri tüm dünya ekonomilerine yayılan 2008 krizinin nedenleri ve gelişim süreci ile bu krizin Türkiye bankacılık sektörüne etkisi ele alınmıştır. Son olarak ABD ile yaşanan rahip Andrew Brunson krizinin tetiklediği kur krizi sonucunda yüksek faiz ve enflasyon nedeniyle oluşan iç talep daralması ve şirketlerin ödeme yükümlülüklerini karşılayamamasının bankacılık sektörüne etkisi açıklanmıştır.

1. KRİZ KAVRAMI

Literatürde kriz ile ilgili birçok tanım mevcuttur. Kriz; “ekonomi ve politika alanındaki ani dönüşüm sonrasında meydana gelen tehlikeli durumdur.” Başka bir ifade ile “iktisadi sistem ya da alt bileşenlerinin işleyişinde beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve sistemin işleyişini önemli ölçüde olumsuz etkileyen durum” olarak ifade edilmiştir. Finansal krizler, finansal sistemdeki oyuncuların makroekonomik dinamikleri her zaman doğru tahmin edememesi, yüksek para kazanma hırsıyla aşırı risklerin üstlenilmesi, ahlaki risklerin, spekülasyonların ve manipülasyonların oluşması gibi nedenlerle veya sistemdeki kurumlar, kurallar, araçlardan, ayrıca reel sektör faaliyetlerindeki karlarda ortaya çıkan daralmalardan dolayı ortaya çıkabilmektedir (Oktar, 2010: 33). Ekonomik krizler farklı şekillerde meydana gelebilir. Üretimde ani daralmalar, fiyatlar genel seviyesinde ani düşmeler, borsada çöküşler, işsizlik, iflas ve konkordatolar, maaş ve ücretlerde gerilemeler ve son olarak banka krizleri ekonomik krizlerin en temel göstergelerindendir (Azizov, 2007:432-433).

Ekonomik krizlerine bakıldığında akla gelen ilk kriz hiç kuşkusuz 1637’de yaşanan Hollanda Lale Soğanı Krizidir. Lale soğanı krizi aynı zamanda türev ürünlerin ilk defa kullanıldığı dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde ilk defa opsiyon sözleşmeleri yapılmıştır. Bu suretle reel sektör ile finansal sektör arasındaki makasın açılmasından kaynaklı ilk kriz yaşanmıştır. Bu nedenle ekonomik krizlerin tarihi incelenirken, krizlerin anatomik yapısını iyi özetlemesi açısından Hollanda Lale Soğanı Krizine kadar geriye gidilmiştir. Daha sonra, devlet borçları yönetilirken menkul kıymetleştirme aracılığıyla tekelleşmeye göz yummanın sistemi nasıl krizlere götürdüğünü göstermesi açısından 1720’lerde Fransa’da yaşanan Mississippi Company Krizi ve devam eden yıllarda İngiltere’de yaşanan South Sea Krizi örnek olarak gösterilebilir. Yine 1929’da Amerika Birleşik Devletleri’nde başlayan ve daha sonra sisteme entegre olmuş çevre ülkelere de etkisi yayılan Büyük Bunalım olarak adlandırılan kriz, kullanılan kredilerin belli bir alana yönlendirilmesinin ve bu suretle varlık fiyatlarındaki şişmenin nasıl bir sonuca götürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. 1990’lara gelindiğinde İsveç’te aynı dönemde Japonya’da gayrimenkul piyasasının krediler aracılığı ile şişirilmesinden kaynaklı krizler buna örnek olarak gösterilmektedir (Gülbahar, 2017:4). 1993’te Avrupa’da döviz kurlarına dayalı kriz, 1997’de Güney Doğu Asya’da, 1998’de Rusya’da yönetilemeyen dış borçlar ve dövize dayalı kredilerin kaynaklı krizlerdir. 1994 Meksika krizi ve 2000-2001 ve nihayet 2018 Ağustos ayında Türkiye’de yaşanan krizler bir bütün olarak sistemin ve dövize dayalı işlemlerden kaynaklı krizlerdir.

1.1. Bankacılık Krizleri

Bankacılık sektörü finansal sistemde aracılık rolü ile büyük önem arz etmektedir. Daha açık bir şekilde; bankacılık sektörü tasarruf fazlası bulunan birimlerden tasarruf açığı bulunan birimlere fon aktarımı yapılmasına aracılık ederek yatırımların finanse edilmesinde rol oynamaktadır. Bunun yanında bireylere çok sayıda enstrüman sunarak birikimlerini yönlendirmelerini sağlamakta ve risk yönetimi ile birikimlerini garanti altına almalarını sağlamaktadır.

Bankacılık sektörü, reel ekonomi ile finans sistemi arasında koordinasyon sağlayarak makroekonomik istikrarı da sağlamış olur. Bankacılık sektörünün bu özelliği bilhassa gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde finansal kurumların tam anlamıyla gelişmediği görülmekte ve bu yüzden finansal sistem bankacılık sektörü üzerine kurulu olmaktadır. Dolayısıyla bankacılık sektöründe bir sorun yaşanması ya da kriz gerçekleşmesi durumunda kriz ekonominin tamamına yayılmakta ve ciddi maliyetler ile sonuçlanabilmektedir.

Bankacılık sektöründe yaşanan krizler genel olarak, banka iflasları, bankaların etkin yönetilmemesi veya kamu otoritesinin müdahalesi sonucu ortaya çıkmaktadır (Çinko ve Ak, 2009: 61). Bankacılık krizleri aktif ve pasif yanlı olarak tanımlanabilmektedir. Pasif yanlı olarak bankacılık krizi, tüm bankacılık sisteminden veya bazı bankalardan mevduatların ani bir şekilde çekilmesi olarak tanımlanabilir (Arı ve Özkeskin, 2016: 46). Tasarruf sahiplerinin ellerinde bulunan atıl fonları mevduat olarak toplayan bankalar, bu fonları nakit rezerv ve tahvile yatırım yaparak değerlendirmekte, mevduat sahiplerine paralarını istedikleri zaman geri çekebilmelerini taahhüt etmektedirler. Mevduat sigortasının olmadığını varsayan bu modelde, bankaların bu yükümlülüğü yerine getirilebilmesine yönelik endişeler oluşturabilmektedir. Örneğin, merkez bankası tarafından uygulanan daraltıcı bir para politikası neticesinde yükselen faiz oranları yalnızca mevduatlarını tahvile dönüştüren bankaların aktif değerinin düşmesine neden olacaktır. Bunun neticesinde bankanın yükümlülüğünü yerine getiremeyeceğini düşünen mevduat sahipleri tasarruflarını geri çekmek için bankaya hücum edecek ve oluşan likidite yetersizliği sonucu banka iflas ile karşı karşıya kalacaktır (Tuncel, 2013:77).

1990'lı yıllarda yaşanan bankacılık krizlerini inceleyen çalışmalar bankaların aktif kalitesine ve borçlanma miktarına odaklanarak bankaların likidite problemlerine nasıl girdiklerini incelemiştir. Üçüncü nesil para krizi modeli olarak da görülen bu yeni nesil bankacılık krizi modellerinde “zayıf denetim kalitesi ve %100 mevduat garantisinin yarattığı ahlaki risk ve aşırı risk alma durumuna” dikkat çekilmektedir. Bu problemler finansal serbestleşme ile bankaların aktif yapısını daha da bozarak sektörde kriz yaşanma olasılığını arttırmaktadır (Arı ve Özkeskin, 2016: 47).

Bankacılık sektöründe yaşanan krizlerini anlamaya yönelik yapılan birçok çalışmada, bu krizlerin altında yatan unsurların mikroekonomik, makroekonomik, kurumsal ve yapısal sebepler olmak üzere dört başlığa ayırmaktadırlar (Turner ve Goldstein, 1996; Honohan, 1997). Banka işletmeleri, aşırı fiyat değişiklikleri ve güven kaybından yapıları gereği olumsuz etkilenen kurumlardır. Dolayısıyla, içeride ve dışarıda meydana gelen makroekonomik yapıdaki bozulmalar ve mikroekonomik göstergelerdeki yüksek hareketlilik banka işletmelerini krizlere karşı kırılganlaştırmaktadır. Zayıf denetim mekanizması ve finansal serbestleşme gibi yapısal kırılmalar gibi problemler, mikro ve makro göstergelerde bozulmaya sebep olan en temel unsurlardır.

Makroekonomik istikrarın bozulması bankacılık krizlerinin temel nedenlerinden biridir. Çünkü makroekonomik istikrarın bozulması yatırımların ve tüketimin azalmasına sebep olarak kredi ve ödemeler sistemini olumsuz etkilemektedir. Söz konusu

makroekonomik göstergelerdeki bozulma yatırımcıların ve sermaye sahiplerinin banka ve finans kuruluşlarına karşı güven kaybetmesine, bu da ülkeden sermaye çıkışına sebep olmaktadır. Sermaye miktarındaki azalma ise bankaların kredi açma imkanlarını azaltmakta ve bu kredi imkanlarındaki azalma da ekonomide yatırımların ve tüketimin azalmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla makroekonomik göstergeler krizi öngörmek ve engellemek adına gözetim altında olmalıdır. Buradan hareketle büyüme oranlarındaki azalma, faiz oranları ve döviz kurlarındaki ani değişimler, arz ve talepteki değişimler, enflasyon oranı, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve finansal alandaki gelişmeler, kredi genişlemesi, dış ticaret ve ödemeler dengesindeki gelişmeler, yayılma-bulaşma etkisi ve Merkez Bankası'nın bağımsız olmaması öne çıkan önemli makroekonomik faktörler olarak belirlenebilir (Yüksel, 2015: 27-29).

Mikroekonomik sebepler de bankacılık krizlerinde rol almaktadır. Söz konusu mikroekonomik göstergeler şu şekilde belirlenebilir: Likidite sıkıntısı, banka karlılığında azalma, sermaye yeterliliğinde azalma, bankacılık sistemi yönetim yapısı ve sektöre devlet müdahalesi, yabancı para mevduatlarındaki artış, bankacılık sisteminde riske duyarlılık, banka rezervlerinin banka yükümlülüklerine oranı, aktif kalitesi ve mevduat güvencesi olarak sıralamak mümkündür (Duttagupta ve Cashin 2011: 354; Eichengreen ve Arteta 2000: 29).

2. 2001-2008 KRİZLERİ VE TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİSİ

Dünyada yaşanan krizlerin etkisi sadece ülke sınırlarında kalmamakla birlikte zaman zaman ülke sınırlarını da aşarak tüm dünyayı etkisi altına alabilmektedir. Küreselleşmenin etkisi ile ülkeler arasında ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesi ile ülkeler arası sınırlar ortadan kalkmış, uluslar her geçen gün birbirlerine daha bağımlı hale gelmişlerdir. Bir ülkede siyasi ya da ekonomik alanda meydana gelen olumsuz bir durum, çok rahat bir şekilde diğer ülkeleri de etkiler hale gelmiştir. Finansal istikrarsızlık, ekonomik alanda meydana gelen olumsuzların başında gelmektedir. Finansal istikrarsızlık ya da finansal krizler, ülke ekonomilerinin birbirleri ile olan sıkı bağları nedeni ile başka bir değişle küreselleşmenin etkisi ile dünyanın tek bir ortak Pazar haline dönüşmesi sebebiyle tüm dünyayı kapsayan bir görünüm almıştır (Miynat vd., 2010:120). Bu bağlamda dünyada küresel olarak en son yaşanan 2008 krizinin de etkileri ülke ayırt etmeden küçük veya büyük, gelişmiş ya da az gelişmiş olan, dışa açık ya da kapalı tüm ülkelerde etkisi görülen küresel kriz olarak tanımlanabilecek bir finansal kriz örneğidir (Throat, 2010:300). 2001 krizi ise her ne kadar yurtiçi ve yurtdışı bazı nedenlere dayansa da etkileri sadece ülkemiz sınırlarında yaşanmış ulusal nitelikli bir krizdi. Aşağıda 2001 ve 2008 yılında yaşanan krizlerin Türk Bankacılık sektörüne etkisi hakkında bilgilendirme yapılacaktır.

2.1. 2001 Krizi ve Türk Bankacılık Sektörüne Etkisi

2001 yılında Türkiye' de yaşanan kriz incelendiğinde her ne kadar bankacılık sektörüne yönelik bir kriz olarak görülse de, bu krizin meydana gelmesinde bazı temel ekonomik sorunlar neden olmuştur. O yıllarda Türkiye'de uygulanan faiz ve kur politikasının kısa dönemli trendine bakıldığında kriz sinyallerini önceden verdiği görülmekteydi. 2001 yılında yaşanan bu krizin, dünya genelinde benzer ekonomileri ülkemizdeki gibi derin etkilemediği ve krizin mevcut olan yapısı ile Türkiye'ye özgü olduğu görülmektedir. 2000 yılından itibaren uygulanan döviz kuru rejimi ve enflasyonun düşürülmesine yönelik mücadelede başarılı sonuçlar alınamamıştır. Hedeflenen maliye politikaları, daha çok heterodoks yapısı ile öne çıkmaktaydı. Banka işletmelerinde

uygulamaya konulması hedeflenen yapısal reformlar yeterince hızlı bir şekilde hayata geçirilememiştir. Tahsil kabiliyeti olmayan bataklık kredilerin yol açtığı problemler ancak bankaların zorunlu süreçler neticesinde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna (TMSF) devredilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kamu bankalarının destekleme kredilerini usulsüz ve kontrolsüz olarak kullandırımı sebebiyle bilançolarında dengesizlikler meydana gelmiştir. Özel bankalar ise çeşitli uygunsuzluk neticesinde benzer sorunları farklı şekillerde yaşamaktaydılar. Bütün bu yaşananlar neticesinde Türkiye ekonomisi 2001 yılında kaçınılmaz bir kriz girdabına sürüklenmiştir.

Türkiye o yıllarda benzer ölçekteki pek çok ülke gibi Uluslararası Para Fonu (IMF) ile ilişki içerisindeydi. 1999 yılından itibaren uygulanan IMF'nin programı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın neticesinde Türkiye çaresizce bir kez daha IMF' in kapısını çalmak zorunda kalmıştır. 2001 Krizi bir takım yapısal sorunlar sebebi ile yaşanmış olmakla birlikte o dönemde yaşanan siyasi vaziyette krizi tetiklemiştir. Nihayetinde 19 Şubat 2001 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında yaşanan dönemin Cumhurbaşkanı A. Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasındaki tartışma krizin derinleşmesine ayrı bir boyut kazandırmıştır. 1998 Rusya krizi ve sonrasında 1999 yılında yaşanan 2 büyük deprem felaketi Türkiye'de mali yapıyı bozan ilave unsurlar olarak hatırlanabilir. Türkiye, IMF programının da etkisi ile bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Alınan önlemler neticesinde, enflasyonla mücadelenin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi hedeflenirken özellikle finans ve bankacılık sektörünü de somut ve uygulamaya dönük önlemler almaya yönelmiştir (Kesebir, 2018:3).

Ekonomik istikrarı sağlamak için Türkiye müteakip kereler IMF ile ortak ekonomik program uygulamak zorunda kalmıştır. Sürdürmeye çalışılan bu programlarda, kamu maliyesinin disipline edilmesi ve düzeltilmesi, enflasyonla mücadele gibi konularda maalesef başarı elde edilmemiştir. IMF ile yürütülen bu programların başarısız olmasının başlıca nedeni, dönemin hükümetlerinin siyasi kaygılar ile bir takım programları layıkıyla yerine getirememeleridir. Siyasi uygulanan popülist yaklaşımlar ve yapılması elzem olan özel ve kamu sektörü mali reformları sürekli olarak ertelenmiş ve bunun neticesinde enflasyon sürekli olarak yükselmiş ve ödemeler dengesi bozulmuştur. Faizlerin yükselmesi iç ve dış borçların geri ödeme yükümlülüklerini yerine getirilememesine neden olmuştur (Hiç, 2001:41).

2001 krizinde Türkiye'de faaliyet gösteren bankalar, ciddi bir şekilde açık pozisyon taşımaktaydı. Bunun neticesinde artış gösteren finansman ihtiyacı ve likidite daralması borç vadelerinin giderek daha kısalmasına neden olmuştur. Finansal açıdan görülen bu hoş olmayan tabloya, bazı özel bankaların reel sektörü fonlamak yerine kendi holding yapılarına bağlı iştiraklerine uygun kredilerle finanse etme çabası eklenmiştir. Bu yapı geri ödenmeyen kredilerin oluşturduğu bataklık kredilerin kamu maliyesi üzerine yüklenmesine sebep olmuştur. O dönemde bankalar yeterince denetlenmediğinde, yapılan işlemlerde usulsüzlüklere ağıktı. Örneğin o yıllarda özel bir bankanın hazine bonosu satma yetkisi olmamasına rağmen ulusal kanallarda sanki yetkisi varmışçasına reklam vermesi hiçbir otoritenin dikkatini çekmemiştir. Koalisyon hükümetlerinin de etkisi ile yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, bütçe açıkları ve bunları önleyebilecek yapısal reformlar bir türlü uygulamaya konulamıyordu. Mevcut kanunlardaki denetim sisteminin uygulanmaması ya da uygulanmaması enflasyonun sürekli yükselmesine, faiz oranlarındaki ve döviz kurlarındaki aşırı yükselme, dış borç yükünün sürekli artmasına neden olmuştur (Hiç, 2001:41).

Şubat 2001 tarihinde Türk Lirasından hızlı bir kaçış süreci başlamış ve faiz oranlarının aşırı yükselmesine rağmen dövize olan talep bir türlü durdurulamamıştır. 19 Şubat 2001 tarihinde o dönem Türkiye'de faaliyette bulunan bankaların Merkez

Bankası'ndan olan döviz talepleri 7,6 milyar doları bulmuştur. Bankalarda yaşanan nakit sıkışıklığı sebebiyle, 21 Şubat 2001'de bankalar arası piyasada gecelik faizler % 4.000'e kadar yükseltmiştir. Türk Lirası faiz oranlarının yükselmesi, bankaların bilançolarında ciddi oranda tahribata sebep olmuş ve piyasalarda yaşanan panik havasını daha da arttırmıştır. Yaşanan bu kriz ortamında bankalar birbirlerine güven duymadıklarından dolayı borç vermekten kaçınmışlardır. Özellikle kamu bankaları yüksek likidite ihtiyaçları sebebiyle ödemeler sisteminin kilitlenmesine neden olmuştur. Şubat 2001 krizi ile birlikte sabit kur sisteminden vazgeçilerek 22 Şubat 2001 tarihinde dalgalı kur sistemine geçilmiştir. Merkez Bankası piyasanın ihtiyaç duyduğu likiditeyi yeniden karşılamaya başlamıştır. Böylece ödemeler sistemi yaşanan kilitlenme ortadan kalkmış ve sistem yeniden işlemeye başlamıştır. Pozitif gelişmelerle birlikte faizlerde düşmeye başlamıştır (TCMB, 2001: 89). Piyasada yapılan analizlerine göre, krizin yabancı bankalar üzerinde olumsuz etkisi sınırlı kalmıştır. Yabancı sermayeli bankalar Kasım 2000 krizinde yaşadıkları sorunlardan dolayı yeni kredi verme konusunda yeterince istekli olmamışlardır (Hristov, 2001: 4). Dalgalı kur rejiminin uygulanması sonrasında Türk Lirasında %90'na yakın değer kaybı görülmüştür.

Banka işletmelerinin yaşadığı krizden sonra kamu bankalarının yeniden yapılandırılmasına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda 9 Temmuz 2001 tarihinde Emlak Bankası tüm aktif ve pasif varlıklarıyla birlikte Ziraat Bankası bünyesine devredilmiştir. Sektörde yapılan yeniden yapılandırma sürecinde personelin %27'ye yakın kısmı emekli edilmiştir. Yine bu süreç içerisinde TMSF'ye devredilen dört bankanın doğrudan, sekiz bankanın da birleştirme yoluyla tasfiyeleri gerçekleştirilmiştir. 2001 yılında kamu bankalarının meydana getirdiği zarar 19 milyar USD'dir. Kamu bankalarına yapılan sermaye desteği 2.9 milyar USD, TMSF bankalarının çözümlene maliyeti 22.5 milyar USD'dir. 2001 yılında bankaların ekonomiye maliyeti 54 milyar USD'yi bulmuştur. Çözümlene maliyetinin GSYİH'ya oranı %34 olarak gerçekleşmiştir (Kaya, 2011:162).

2.2. 2008 Krizi ve Türk Bankacılık Sektörüne Etkisi

2005 yılından itibaren dünya ekonomisi hızlı bir şekilde büyüme trendine girmiştir. Büyüme ile birlikte, likidite artmış, enflasyon ve faiz oranları düşmüştür. Diğer taraftan ABD'de 2007 yılında düşük gelir düzeyine sahip insanlara kullanılan riskli konut kredilerinin geri ödemelerinde sorunlar çıkmaya başlamış ve buradan hareketle finans piyasalarında dalgalanmalar başlamıştır. 2008 Kasım ayından itibaren daha da ivme kazanarak küresel bir finans krizi haline dönüşmüştür. ABD'de finans sektöründe oluşturulan suni bir balonun patlamasıyla başlayan mortgage krizi, hem reel ekonomik büyümeyi hem de uluslararası finansal sistemi büyük ölçüde etkilemiştir (Aksoy, 2010: 77).

2008 yılında ABD'de mortgage piyasasında başlangıçta krizin habercisi olarak konut fiyatlarında meydana gelen yükselmenin ve kredi riskinin giderek artması banka ve finans kuruluşlarını kurumları endişelendirmediği görülmüştür. Çünkü bu kredilerini satın alan banka ve finans kuruluşları hızlı bir şekilde kredi risklerini başkasına devretmiş, tabiri caizse bütün dünyaya paylaştırmışlardır. Yatırım bankaları, yerel bankalardan aldıkları bu kredileri, "portföy sigortalama" tekniğiyle menkulleştirmiş ve bu sayede kredi derecelendirme kuruluşlarından yüksek kredi notu almışlardır. Bu menkul kıymet risklerinin dağıtılması sınırları o kadar geniş bir alana yayılmış ki, dünyanın dört bir yanında banka ve finans kuruluşları, emeklilik fonlar, yerel yönetimler bu fonları satın almış ve bu kriz "Küresel Kriz" haline dönüşerek bir çok kuruluşun batmasına ya da iflasın eşğine getirmiştir.

2008 yılında meydana gelen global krizin en büyük tetikleyicisi, Amerikan Merkez Bankası'nın (FED) 2002 ve 2004 yılları arasında uyguladığı "genişlemeci para politikası"

kapsamında politika faiz oranlarını sürekli bir şekilde indirme yoluna gitmesi olmuştur. FED'in politika faiz oranlarının devamlı düşürüp, uygun koşullarda fon sağlaması, bankaların mortgage kredisi verme konusunda iştahını kabartmıştır.

Türkiye ekonomisi de birçok ülkede olduğu gibi 2008 yılında ortaya çıkan küresel krizden dolayı reel ve finans sektörleri olumsuz etkilenmiştir. Fakat 2001 krizi sonrası yeniden yapılandırma sürecine giren Türk bankacılık sektöründe, yaşanan küresel krizin etkisi sınırlı seviyede kalmıştır. Küresel ekonomide meydana gelen güvensizlik, iç ve dış kredi imkanlarının düşmesi, reel sektörün krizi daha derin yaşamasına neden olmuştur.

2008 yılında %0,7 olan büyüme oranı 2009 yılında hızlı bir şekilde düşerek %-4,7'ye düşmüştür. Büyüme hızındaki daralma nedeni ile istihdam olumsuz etkilenmiş ve işsizlik oranının %11'den 2009 yılında %14'e yükselmiştir. Global krizin etkisiyle oluşan güven kaybı, yatırımlarda ve tüketim harcamalarında düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. 2008 yılında %5,7 olan cari işlemler açığının GSYİH oranı, 2009 yılında %2,3'e gerilemiştir. 2008 yılında %10,1 olarak gerçekleşen enflasyon oranının, ekonomik faaliyetlerin azalması ve emtia fiyatlarında meydana gelen düşüşün etkisiyle gerilediği görülmektedir (Telli, 2013:37).

2008 Küresel Kriz döneminde Türkiye'de bankacılık sektörüne yönelik olarak bir nakit önlem programına gereksinim duyulmamıştır. Bunun başlıca sebebi, Türkiye'nin benzer bir programı 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrasında zaten hayata geçirmiş olmasıdır (Berberoğlu, 2011). 2000-2001 krizlerinde çok büyük olumsuzluklar yaşayan Türk bankacılık sektörü, bunun neticesinde yapısal reformlarını tamamlamış, güçlü altyapısı ile küresel ekonomik kriz karşısında sağlam kalmış ve özgüven yakalamıştır. Ülkemizde, 2008 yılında yaşanan küresel krizin asıl nedeni oluşturan "eşik-altı konut kredileri (subprimemortgage)" olarak da adlandırılan kredi türev ürünlerine yönelik yatırım yapılmaması, ayrıca Türk bankacılık sektörün güçlü aktif kalitesi, sermaye yeterliliği, likidite yapısı, iç kontrol ve risk yönetim sistemleri gibi değerler bankacılık sektörün krizden derin etkilenmesini engellemiştir. Bu bağlamda küresel krizin ekonomiye yansımaları bankacılık sektöründen ziyade reel sektörde yaşanan dış borç artışları ve üretim daralmaları şeklinde kendisini göstermiştir (Şimşek ve Altay, 2009:18).

3. 2018 AĞUSTOS KRİZİNİN TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİSİ

3.1. Krizin Oluşumuna Neden Olan Sebepler

Türkiye ekonomisini anlamak için, ekonominin son 20 yılda gerçekleştirdiği gelişmeyi incelemek ve anlamak gerekmektedir. 2001 krizinde faiz oranlarının aşırı yükselmesi neticesinde, Türk Lirasında devalüasyon meydana gelmiş, başta bankalar olmak üzere bir çok işletme iflas etmiştir. Türkiye ekonomisi bu krizden kendine ders çıkarmış, bankacılık sektörü yeniden dizayn edilmiş, yapılandırmalar yapılmış, sektörü düzenleyen ve disipline eden yeni kuruluşlar aracılığı (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu-BDDK gibi) ile sektörün üzerindeki risk primleri azaltılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler neticesinde 2008 Küresel finans krizinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini minimize edilmiştir.

Türkiye 2001 yılından bu yana içeride gerek siyasi gerekse ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. 2013 Haziran ayında baş gösteren Gezi Olayları, Türkiye ekonomisini son dönemde kötü anlamda etkileyen olaylar zincirinin başlangıcı olmuştur. Bu üç aylık dönemde faiz oranları %4,61'den %10'a yükselmiş ve Türk Lirası uzun bir süre sonra değer kaybetmeye başlamıştır. Aynı yıl 17-25 Aralık tarihlerinde Türkiye, Gülenist

bürokratlar vasıtasıyla bir yargı darbesi atlatmış ve yine bu krizin Türkiye ekonomisine bedeli ağır olmuştur. 2013 yılında yaşanan bu iki krizin Türkiye ekonomisine maliyeti yaklaşık 157 milyar doları bulmuştur (Yorulmaz, 2018:9).

Son olarak da, 15 Temmuz 2016'da Türk ordusu içine yuvalanmış Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) üyesi mensuplarının kalkıştığı başarısız darbe girişimi, Türkiye Ekonomisi üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. 2013 gezi olayları ile birlikte, büyüme oranları, faizler ve enflasyon, işsizlik gibi makroekonomik verilerde bozulmalar yaşanmaya başlamıştır. Bununla birlikte ekonominin en önemli saç ayaklarından birisi olan kamu mali disiplininde kopmalar yaşanmış ve Türkiye ekonomisi daha kırılgan bir hal almıştır. Bütün bu yaşananlara ilave olarak, Suriye'de yaşanan iç savaş neticesinde, topraklarından kaçan ve Türkiye'ye sığınan yaklaşık 3 milyondan fazla göçmen zaten hali hazırda kırılgan olan ekonomiye ilave bir külfet getirmiştir.

ABD ile son dönemde yaşanan politik anlaşmazlıklar bu ekonomik kırılganlığın yaşandığı sürede meydana gelmiştir. Bu dönemde TL'de oluşan değer kaybı makroekonomik faktörlerle izah edilemeyecek bir hal almıştır. ABD ile Türkiye arasındaki döviz paritesinin enflasyon, faiz ve işsizlik gibi faktörlerle belirlendiği hesaba katıldığında, bu kadar yüksek bir oynaklığın olması, yalnızca Türkiye ekonomisinin kırılganlığı ile açıklanamayacağı aşikardır. ABD Başkanı Donald Trump'ın sosyal medya aracılığı ile Türkiye aleyhinde yapmış olduğu açıklamaların sonrasında döviz kurundaki yukarı yönlü hareketlilik, ABD'nin döviz kurları üzerindeki spekülasyon etkisinin bir göstergesidir.

ABD-Türkiye arasındaki ilişkilerinde meydana gelen politik anlaşmazlıklar Rahip Brunson olayı neden gösterilerek karşılıklı ekonomik yaptırımlar boyutuna taşınmıştır. Suriye'de Türkiye'nin jeopolitik ve stratejik çıkarları gereği aldığı politik konum ABD yönetimini rahatsız etmiştir. Aynı şekilde Türkiye'nin Rusya ile olan yakınlaşması ve politik işbirliğine ilişkin rahatsızlıklarını her fırsatta dile getirmiştir. Bütün bunlara ilave olarak, Türkiye'nin Rusya ile yaptığı S-400 hava savunma sistemi alımı anlaşması ile bu savunma sistemine sahip ilk NATO ülkesi olması da ABD yönetimi için başka bir rahatsızlık nedeni olmuştur. Bu doğrultuda, Ekim 2016'da, FETÖ ve PKK adına yaptığı faaliyetlerinden dolayı tutuklu olan İzmir Protestan Diriliş (Evangelist) Kilisesi rahibi Andrew Brunson'un tutukluluk halinin devamı kararı halihazırda gergin olan ABD-Türkiye ilişkisi kriz boyutuna taşınmıştır. Türkiye tarafından bakıldığında ise; ABD yönetiminin Suriye politikası ve Türkiye'nin terör örgütü ilan ettiği örgütlere askeri ve politik destekten duyulan rahatsızlıklar ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Bunun yanında, 15 Temmuz başarısız darbe girişiminin planlayıcısı FETÖ lideri Fethullah Gülen'in iade edilmemesi, Halk Bankası genel Müdür yardımcısı Hakan Atilla'nın Amerika'da tutuklanması, bazı Türk bakan ve bürokratların Amerika'daki mal varlıklarına el konulması, F-35 Savaş Uçağı projesinden Türkiye'nin çıkarılması gibi konular Türkiye'nin ABD'ye karşı olan en büyük rahatsızlıkları olmuştur (Yorulmaz, 2018:10).

Türkiye'de yaşanan Ağustos 2018 krizinin nedenleri hakkında birçok ekonomist görüş bildirmiş olmakla birlikte, birçok yabancı araştırmacı Türkiye hakkındaki eksik bilgiden dolayı krizi doğru bir şekilde değerlendirememiştir. Örneğin, Nobel ödüllü iktisatçı Paul Krugman'ın bu süreci 1998 yılındaki Asya krizine benzetmesi ve önleyici hamle olarak sermaye hareketlerinin denetlenmesini göstermesi, Türkiye hakkında eksik bilgisi olduğunu göstermektedir. Asya krizinin nedeni, sabit kuru benimsemiş Tayland'da dolara 'peg' edilmiş yerel para biriminde yaptığı devalüasyon ile ortaya çıkmış ve tüm Asya ülkelerine hızlı bir şekilde yayılmıştır. Oysaki Türkiye, dalgalı kur rejimini benimsemiş bir sisteme sahiptir. Krizin mahiyeti daha çok "yerel paraya yönelik panik atak" olarak adlandırılmaktadır. Yaşanan bu krizde yabancı ve yerli bireysel-tüzel yatırımcıların dövize yönelmesi, diğer taraftan bankadaki döviz mevduat hesaplarındaki

paralarını geri alamama korkusu yaşayan bireysel tasarruf sahipleri, TL daha fazla değer kaybetmeden döviz açık pozisyonlarını kapatma çabası içerisinde olan işletmeler ve son olarak Türkiye ekonomisi üzerinde baskı oluşturmak için yurt dışından yapılan yüksek hacimli işlemler Türk Lirasında meydana gelen ani ve yukarı yönlü kur baskısını açıklamaktadır (Eğilmez, 2018).

3.2. Ağustos 2018 Krizinin Türk Bankacılık Sektörüne Etkileri

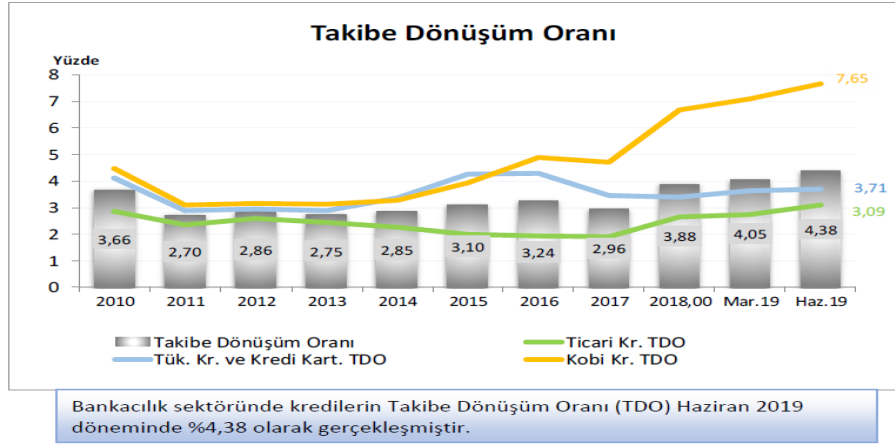
2018 yılı başından itibaren gelişmiş ülke merkez bankalarının politika değişikliklerinin gelişmekte olan ülkelere dönük olumsuz etkileri sonucu, 2018 yılı Ağustos ayında Türkiye finansal piyasalarında büyük ölçekli bir dalgalanma yaşanmıştır. Küresel piyasalarda artan risk algılamaları ile gelişmekte olan ülkelerden çıkış eğilimi, petrol fiyatlarındaki artış ve ABD'nin Türkiye'ye yönelik yaptırım açıklamaları, yurtiçinde piyasaları olumsuz gelişmeleri destekleyen dışsal etkenler olmuştur.

Türkiye ekonomisine yönelik olarak uluslararası piyasalarda son dönemde ekonomi politikalarına olan güvensizliğin yanı sıra ABD ile Rahip Brunson'un tutukluluk halinin devam etmesi ile tırmanan gerginlik sonucunda 2018 Ağustos ayında 1 Amerikan Doları 7,24 TL'sini gördü.

Brunson'un ev hapsine alındığı 25 Temmuz 2018 tarihinden bugüne Türk Lirası Amerikan Doları karşısında %40'ın üzerinde değer kaybetmiş, 13 Ağustos 2018 tarihi itibarı ile de son bir yılda Türk Lirası, Amerikan Doları karşısındaki değer kaybı %100'e yaklaşmıştır. Bununla birlikte, hisse senedi piyasasında %5 değer kaybı yaşanmıştır. Ağustos ayında, 2 yıl vadeli gösterge tahvil getirisi bir önceki aya göre 5 puan yükselerek %22'ye ulaşmıştır. Döviz kuru ve faiz oranlarındaki bu artış, Türk şirketlerinin yaklaşık 250 milyar dolarlık borcunu da katlanarak artmasına neden olmuştur.

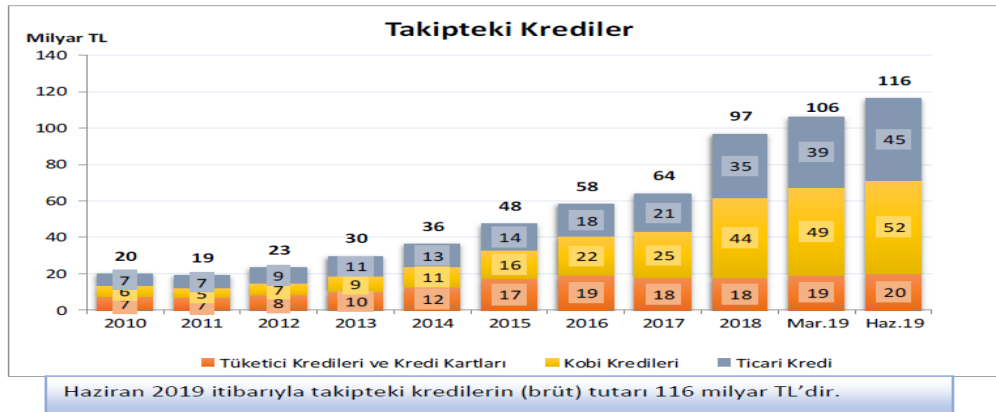
Türk Lirası'ndaki aşırı değer kaybı, enflasyonun hızla yükselmesinin ardından gelen yüksek faiz artırımlarıyla, 2018 yılında Türkiye Ekonomisi büyüme ivmesini kaybetmiştir. 2017 yılını %7,4'lük büyüme ile kapatan Türkiye ekonomisinde 2018 yılının üçüncü çeyreğindeki daralma sonucunda yıllık büyüme %3,5'e gerilemiştir. Dış ödemeler dengesinde verilen açıklar uzun vadede risk primlerinin artmasına neden olmuştur. Artan risk primleri neticesinde faiz artışı ve TL'de değer kaybı oluşmuştur. Kur artışının oluşturduğu enflasyondaki yükseliş, yurt içi talebin ciddi bir şekilde geri çekilmesine ve sanayi kesiminin bütün alanlarında üretimlerinde daralmalar meydana gelmesine neden olmuştur. 2018 Eylül ayında Türk Lirasındaki değer düşüşünü kontrol altına alabilmek için yüksek faiz artışlarına gidilmiş ve bunun sonucunda ekonomiye hem faiz hem de döviz şoku verilmiştir. Bu durum kredi çöküşü ve stagfasyonu beraberinde getirmiştir. Ekim ayında yıllık TÜFE enflasyonu %25, ÜFE ise %45 seviyesine kadar yükselmiştir. Sonrasında yılın son aylarında döviz kurlarındaki dalgalanma ve yapılan vergisel düzenlemenin etkisi ile enflasyon oranının düşüş görülmüş ve TÜFE yılı %20 seviyesinde sonlandırmıştır.

Kurda yaşanan yükseliş, yabancı para yükümlülükleri artmış olan reel sektör firmalarının kur zararına neden olarak, nakit akışlarında bozulmaya neden olmuştur. Buna ek olarak, iç talepteki daralma da firmaları olumsuz etkilemiştir. Bankacılık sektöründe takipteki alacakların toplam kredilere oranı oldukça artmıştır. 2016 yılından itibaren %3'ler seviyesinde hareket eden takipteki kredi alacakların toplam kredilere oranı Haziran 2019'da iki kattan fazla artarak %7,65'e yükselmiştir. Haziran 2019 itibarıyla sistemde takibe atılan kredi tutarı 116 milyar TL'ye ulaşmıştır. Takibe atılmayacak kadar yüksek olan ve tabiri caizse yüzdürülen kredilerde dikkate alındığında bu tutarın daha da yüksek boyutlara ulaşacağı şüphesizdir.

Şekil 1: Kredilerin Takibe Dönüşüm Oranı(www.bddk.org.tr)

Takipteki krediler; “bankaların müşterilerine kullandırdığı fakat vadesi gelmesine ve üzerinden zaman geçmesine rağmen ödenmeyen kredilerden” oluşmaktadır. Bir ekonomide takipteki kredi bakiyesi ya da oranı o ekonominin genel gidişatı hakkında bilgi vermektedir. Takipteki kredi oranının yüksek olması hem bankacılık sektörünü hem de finansal sistemin işleyişini olumsuz etkilemektedir. Özellikle son yıllarda takip oranının yüksek olduğu dönemlerde özel bankalar piyasayı fonlama yani kredi verme konusunda pek iştahlı olmadıkları görülmektedir. Bu süreçte takipteki krediler nedeni ile karşılık ayıran bankalar karlılık sorunu yaşamakta, yeni kredi verme konusunda daha teminatlı ve detaylı analiz yapmaları neticesinde kredi verme eğiliminde olmadıkları görülmektedir. Hal böyle olunca kredi büyümesi istenen seviyede olmayan bir ekonomide genel büyüme oranları gibi enflasyondan, işsizliğe kadar birçok makro ekonomik veri bu durumdan olumsuz etkilenmektedir.

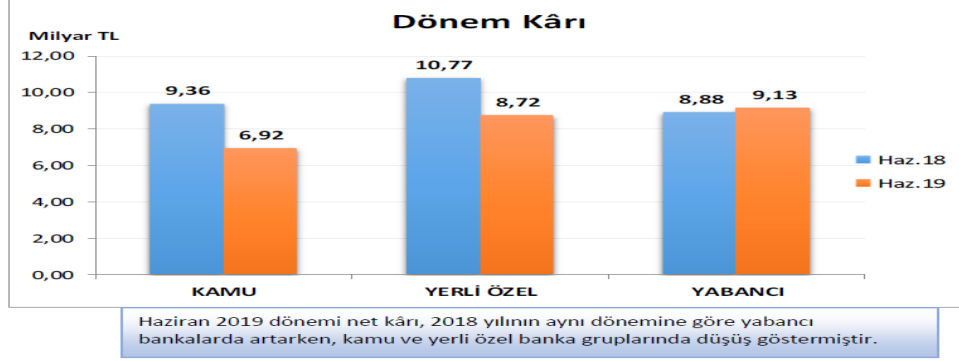

Şekil 2: Takipteki krediler(www.bddk.org.tr)

Türkiye Bankalar Birliğinin verilerine göre Türkiye takipteki kredilerle ilgili en büyük dar boğazı 2001 krizi döneminde takipteki kredi oranı %13,3 seviyelerine çıkmıştı. Sonrasında hızla azalarak 2003-2004 döneminde %3-%4 seviyelerine gerilemişti. Son olarak 2009 yılında yaşanan küresel krizde bu oran %5,3'lere çıkmış, sonrasındaki 10 yıllık süreçte %3'ler düzeyinde seyir göstermiştir.

Banka işletmeleri kar etme amaçlı ve bu amaç için azami gayret gösteren kuruluşlardır. Bankacılık sektörünün sağlıklı bir yapıda olması için düzenli olarak kar elde edebilmesi gereklidir. Bankacılık sektöründe kar performansı, kurumsal ve yönetim başarısının en temel göstergesidir. Bankacılık sektöründe yaşanabilecek bir sıkıntı tüm ekonomiyi etkileyecektir. Bu nedenle, bankacılık sektöründe karlılık ve belirleyicilerinin bilinmesi önem arz etmektedir (Güneş, 2015:265).

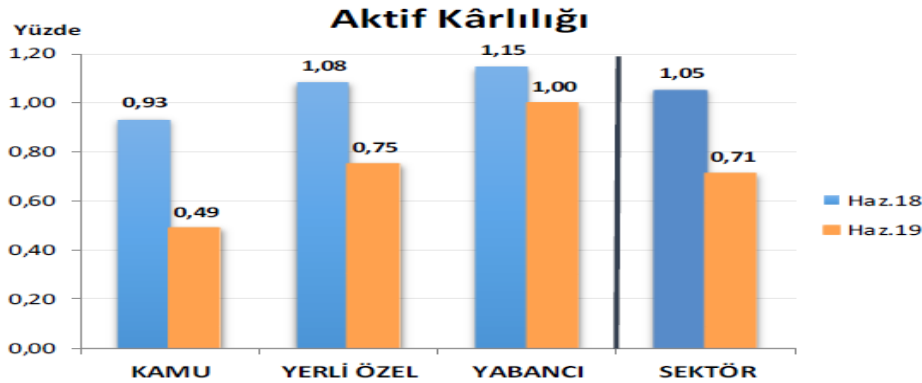
Ağustos 2018 krizinin hemen başlangıcından Haziran 2019 arasındaki dönemler arasında karşılaştırma yapıldığında Türk bankacılık sektöründe karlılık sorunu yaşanmaya başlandığı görülmektedir. İzlenen dönemde 2018 yılında aynı dönemde kamu bankaları 9,3 milyar TL kar elde ederken 2019 yılının aynı döneminde karlılığın 2,4 milyar TL azalarak 6,9 milyar TL'ye gerilediği görülmektedir. Karlılıkta benzer azalma yerli özel bankalarda da görülürken aynı dönemde yabancı bankaların karlılığını koruduğu hatta %3 gibi bir artış kaydettiği görülmektedir.

Şekil 3: Bankaların Karlılık Durumu(www.bddk.org.tr)

Karlılık, “bir işletmenin belirli bir dönem içerisinde elde edilen kazançlarını aynı dönemde işletmede kullanılan sermayeye oranı” olarak ifade edilmektedir. Aktif karlılık rasyosu bankanın mevcut varlıklarla ne kadar kar üretebildiğini gösteren önemli bir rasyodur. Aktif karlılık rasyosu, “net kar marjı” ile “aktif devir hızının” bileşiminden oluşmaktadır. Bu rasyo, bankaların varlıklarını ne ölçüde verimli kullandıklarını ve ne kadar kar elde ettiklerini değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu da öz kaynak karlılık rasyosu (ROE) olarak ifade edilen oran ile değerlendirilir. Bu rasyo, bankaya konulan sermayenin hangi karlılıkla değerlendirildiğini göstermesi sebebiyle temel bir karlılık göstergelerinden birisidir. Bankalarda, diğer kar amacı güden işletmelerde olduğu gibi faaliyetlerine devam edebilmesi için karlılığın büyük bir önemi vardır (Poyraz, 2012, s.42).

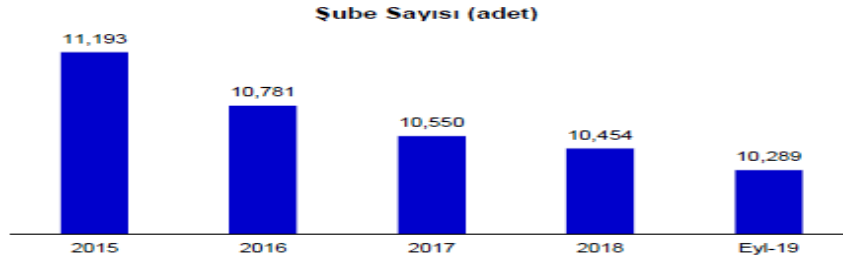
Türk Bankacılık sektörünün Haziran 2019 dönemi aktif karlılığı 2018 yılının aynı dönemine göre azaldığı görülmektedir. Kamu bankalarında 2018 yılında %0,93 olan oran neredeyse yarı yarıya düşerek 2019 Haziran ayında %0,49'a gerilemiştir. Benzer düşüş özel ve yabancı sermayeli bankalarda da olmuştur. Aynı dönemde sektör %1,05'ten %0,71'e gerilemiştir.

Şekil 4: Bankaların Aktif Karlılığı(www.bddk.org.tr)

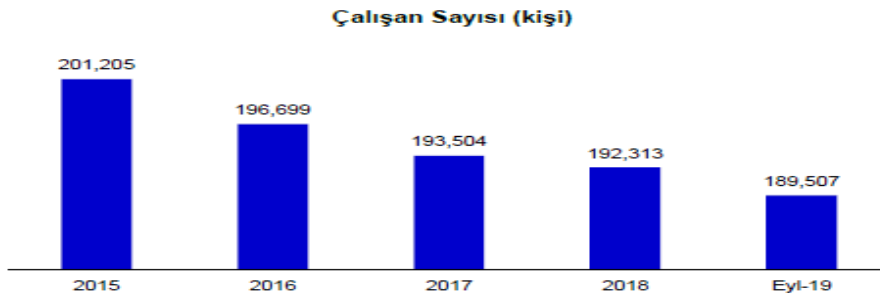
Karlılık ve takipteki kredi (NPL) sorunu yaşamaya başlayan bankaların yıllar itibarıyla gerek şube gerekse personel azaltımına gittiği görülmektedir. Burada tek kriter karlılık değildir. Büyümenin yavaşlaması, mobil bankacılık hizmetlerine olan talebin

artması, şube dışı alternatif dağıtım kanallarının gelişmesi ve bazı hizmetlerin destek hizmeti kuruluşlarından temin edilmesi, şube ve çalışan sayısını olumsuz etkilemektedir.

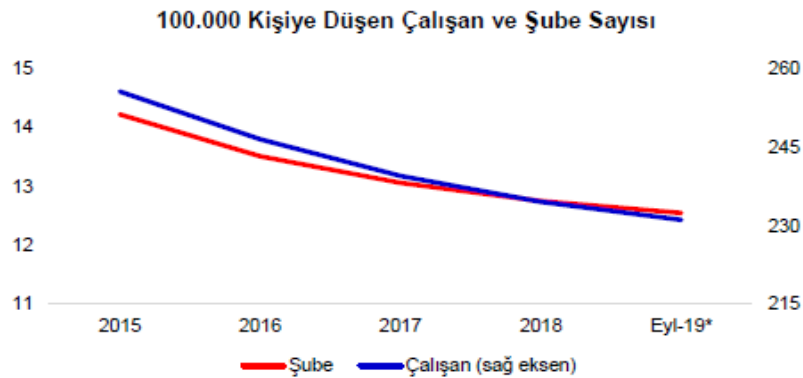
Şekil 5: Şube Sayısı (www.tbb.org.tr)

2018 yılında Türkiye’de faaliyet gösteren banka şube sayısı 10.454 iken, Eylül 2019 itibariyle bu rakam 165 azalarak 10.289 adete gerilemiştir. Ocak 2020 itibariyle de 131 adet daha da azalarak nihai şube rakamı 10.158 adete ulaşmıştır. Şube sayısındaki bu azalış dikkat çekicidir.

Şekil 6: Çalışan Sayısı (www.tbb.org.tr)

2019 yılı Eylül ayı itibariyle, 100.000 kişiye düşen çalışan sayısı 2018 yılı sonuna göre 4 puan gerileyerek 231 olmuştur. 100.000 kişiye düşen şube sayısı ise 2018 yılı sonuna göre 0,2 düşerek 12,5 olmuştur.

*: Hesaplamalarda 2018 yıl sonu nüfus verisi kullanılmıştır.

Şekil 7: 100.000 Kişiyeye Düşen Çalışan ve Şube Sayısı(www.tbb.org.tr)

SONUÇ

Bankacılık sektörü bir ekonomide finansal sistem içerisinde yer alan ve yerine getirdikleri fonksiyonlar ile ekonomilerin büyümelerine ya da aldıkları tersi kararlarla

daralmalarına sebep olan ekonomilerin en büyük çarkı pozisyonundadır. Bu nedenle bankacılık sektörünün yapısı, sağlamlığı, büyüklüğü güçlü bir ekonominin en büyük belirleyicisidir.

Özetle; bu çalışmada Türk Bankacılık sisteminde yaşanan 2001, 2008 ve 2018 krizlerinin sektörü nasıl etkilediği hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. 2008 krizinin diğer iki krizden farkı global olmasından kaynaklı olduğu söylenebilir. 2001 krizinden sonra yapısal reformlar ve bankacılık sektörüne yönelik yapılan düzenlemelerin etkisi ile 2008 krizinin Türk bankacılık sektörüne etkisi sınırlı seviyede kalmıştır. 2018 Ağustos ayında yaşanan krizde Türk bankacılık sektörü yukarıda açıklandığı üzere en büyük darbeyi karlıklı tarafında aldığı görülmektedir. Türk bankacılık sektöründe gerek net kar gerekse aktif karlıklar geçen yılın aynı dönemine oranla düşüşler yaşadığı görülmüştür. Karlılığın düşmesine en büyük etken ekonominin türbülansa girmesi, faizlerin artması, enflasyonun yükselmesi, iç talepteki daralma ve sorunlu kredilerinin etkisi ile bankaların yeni kredi verme konusunda iştahlı olmaması gibi nedenler sıralanabilir. İncelenen dönem içerisinde karlılık baskısı yaşayan bankalar, diğer faktörlerinde etkisi ile şube kapatma ve personel çıkarmaya başladığı görülmüştür. 2018 Ocak ayı ile 2019 Aralık sonu arasındaki zaman diliminde bankalar 296 adet şube kapatmıştır (TBB).

Küresel düzeyde risk algısının artması ve gelişmiş ülke para politikalarında görülen değişimler, gelişmiş ülkelerde korumacılık eğilimleri gibi dünya ekonomisini ve ticaretini olumsuz etkileyen nedenlerle, 2018 yılında yurt dışı finansal kaynaklara ulaşma imkanları daralmaya başlamış ve borçlanma maliyeti de artmıştır. Bu gelişmelerin neden olduğu baskı diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de hissedilmiştir. Gelişmekte olan ülkelere sermaye akımlarının yavaşlamasının varlık fiyatlarına ve büyümeye etkisi ekonomik performans üzerinde baskı oluşturmuştur. Bu baskının hafifletilmesi amacıyla 2018 yılında Hükümet tarafından bazı tedbirler uygulamaya alınmıştır. BDDK tarafından alınan geçici önlemler, genel olarak bankaların sermaye yeterliliği üzerinde olumlu etki yaratmıştır. Ayrıca Merkez Bankasının 2019 yılının başından itibaren son bir yıllık süreçte enflasyondaki düşüşe paralel olarak politika faiz oranında 10 puana kadar düşürmesi, daralan ekonominin yeniden canlanma emaresi göstermesine neden olmuştur.

Son dönemde Türk bankacılık sektörünün gerek büyüme temposu gerekse karlılık alanlarında bir takım bozulmalar, finansal parametrelerde bir miktar zayıflıklara neden olsa da yapılan uluslararası karşılaştırmalarda çok iyi bir konumda yer almaktadır. Türk bankacılık sektörü 2018 Mayıs ayında %15,9 olan sermaye yeterlilik rasyosu, Eylül 2019 tarihinde %17,7'ye yükselmiştir. Bu oran hem %8'lik yasal sınır hem de %12'lik Basel III hedef kriterlerinin oldukça üzerindedir. Türk bankacılık sektörü bu sermaye yeterlilik rasyosu ile Çin, Rusya, Meksika ve Hindistan gibi gelişmekte olan ekonomilerin bankacılık sistemlerinden daha iyi bir konumda olduğu görülmektedir.

İç talepteki zayıflık ve küresel koşullar, kredi ve mevduat faizlerini sınırlamasına devam etmesine neden olmaktadır. Kredi değerlendirme kuruluşları tarafında verilen siyasi nitelikli ülke kredi notları Türk bankacılık sektörü üzerindeki risk priminin yüksek düzeylerde seyir etmesine neden olmaktadır. Bu durum hem kaynak maliyetini olumsuz etkilemekte hem de finansal piyasalarda meydana gelecek hareketlilikte sektörde kredi ve mevduat faiz oranlarında yukarı yönlü risk baskısını hala etkin kılmaktadır. İşsizlik oranlarının hala yüksek seviye olması Türk bankacılık sektöründe takipteki alacakların yukarı yönlü ivmesini canlı tuttuğu görülmektedir. Büyümede temkinli hareket edilmesi ile birlikte karlılık için maliyet kontrolünün sürdürülmesi en önemli seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altay, N. O. (2002). Türk Bankacılık Sektöründe Füzyon. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 17(195), 78-79.
- Arı, A. & Özkeskin, N. (2016). Türkiye'deki Bankacılık Krizlerinin Nedenleri Ekonometrik Bir Yaklaşım. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(622), 45-60.
- Arı, Ali & Cergibozan, R. (2016). The Twin Crises: Determinants of Banking and Currency Crises in the Turkish Economy. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(1), 123-135.
- Azizov, M. (2007). Küresel Krizler ve Kriz Döneminde Para Politikasının Kullanımı. *Journal of Azerbaijani Studies*. 12(1-2), 432-443.
- BDDK (2020). Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, <https://www.bddk.org.tr/> (Erişim Tarihi, 10.05.2020).
- Berberoğlu, B. (2011). 2008 Global Krizinin Türkiye ve Avrupa Birliği'ndeki Etkilerinin Kümeleme Analizi ile İncelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 105-130.
- Çinko, L. & Ak, R. (2009). Küreselleşen Ekonomilerde Yaşanan Bankacılık Krizlerinin Anatomisi, *Maliye Finans Yazıları*, 1(83), 59-83.
- Çoşkun A. Ö. (2015). 2001 ve 2008 Krizlerinin Türk Bankacılık Sektörüne Etkilerinin Karşılaştırılması, *Maliye Finans Yazıları*, 104, 4.
- Duttagupta, R. & Cashin, P. (2011). Anatomy of Banking Crises in Developing and Emerging Market Countries. *Journal of International Money and Finance*, 30(2), 354-376.
- Eğilmez, M. (2018). <https://www.mahfiyegilmez.com/2018/08/spekulatif-atak.html#more>, Erişim Tarihi: 15.12.2019).
- Eichengreen, B. & Arteta, C. (2000). Banking Crises in Emerging Markets: Presumptions and Evidence. UC Berkeley: Center for International and Development Economics Research.
- Goldstein, M. & Turner, P. (1996). "Banking Crises in Emerging Economies: Origins and Policy Options", *BIS Economic Papers*, No:46.
- Gülbahar, S. (2017). Finansal Kriz-Bankacılık Krizleri Bağlamında Krizden Etkilenen Bankaların Yeniden Yapılandırılması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneş, N. (2015). Banka Karlılığının Belirleyicileri: 2002-2012 Dönemi Türk Mevduat Bankaları Üzerine Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 265-282.
- Hiç, M. (2001). Ekonomik Kriz Anatomisi Sonuçlar ve Alınacak Dersler. *Yeni Türkiye Dergisi*.
- Honohan, P. (1997). Banking System Failures in Developing and Transition Countries: Diagnosis and Prediction. *BIS Working Papers*, No:39.
- Hristov, S. (2001). The crisis in Turkey. *Institute for Regional and International Studies*, Sofia.
- İbiş, E. (2013). 2001 Krizi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Etkileri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Ankara.
- Kaya, Y. (2011). Bankacılık ve Finans Politikaları", 2000 Sonrası Türkiye İktisadının Değişimi, Ed: Yusuf Alpaydın, Halil Tunalı, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.
- Kesebir, M. (2018), Türkiye'de 2001 Krizi Sonrası Bankacılık Sektörünün Durumu, Yapısal Reformlar ile Son Yıllardaki Gelişmeler. *Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 3(2), 1-19

- Miynat, M., Kömürçüler, E.& Uğur, A. (2010). Bir Küresel Dışsal Maliyet Örneği Olarak Finansal İstikrarsızlıklarla Mücadele Yöntemleri.*Maliye Dergisi*, 159, 119-136.
- Poyraz, E. (2012). Türk Bankacılık Sektöründe Optimal Kredi Düzeyinin Belirlenmesi.*Business and Economics Research Journal*, 3(2), 41-49.
- Şimşek, H. A. & Altay, A. (2009). Küresel Kriz Ortamında Türkiye'de Maliye Politikalarının Değerlendirilmesi. *Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 2 (528), 11-23.
- TCMB (2002). Mali Piyasalar, 2001 Yıllık Rapor, 121-124, <https://www.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 05.01.2020).
- Telli, A. (2013). 1999,2000, 2001 ve 2008 Kriz Dönemlerinde Türk Ticari Bankalarının Karlılıklarının Lojistik Regresyon Analizi İle İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bankacılık ve Finans Anabilim Dalı, Ankara.
- Thorat, U. (2010). Learning from crises, Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies, 3(2), 299- 307.
- Tunay, B. K. (2010).Bankacılık Krizleri ve Erken Uyarı Sistemleri: Türk Bankacılık Sektörü için Bir Model Önerisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 4(1), 9-46.
- Tuncel, C. O. (2013).Asimetrik Bilgi Problemi Çerçevesinde Bankacılık Krizlerinin Nedenleri Üzerine Bir İnceleme: Mikro Ekonomik Yaklaşım, *Business and Economics Research Journal*, 4(1), 77-102.
- Türel, O. (2010). Türkiye’de 1994, 2001 ve 2008-9 Ekonomik Krizlerinin Karşılaştırmalı Analizi.*Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 21(75), 33-34.
- Ural, M. & Acarlar, A. (2007).Bankacılık Sektöründe Yüksek Risk Alımı ve Baskı İndeksleri.*Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(509).
- Uzunoğlu, S. (2014).*Bankacılığa Giriş*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Yorulmaz, R. (2018). ABD Yaptırımları ve Kur Krizinin Bölge Ekonomilerine Yansımaları, Orta Doğu Araştırma Merkezi.
- Yüksel, S. (2015). Bankacılık Krizlerinin Erken Uyarı Sinyalleri: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Bankacılık Anabilim Dalı, İstanbul.

TÜRKİYE’NİN G-20 ÜLKELERİNE İHRACATININ ÇEKİM MODELİYLE İNCELENMESİ

Seyhan TAŞ¹
Burak UĞUR²
Dilek ATILGAN³

Öz

Newton’un yer çekimi kanuna göre, iki cisim arasındaki çekim gücü, cisimlerin büyüklükleri ile doğru aralarındaki uzaklığın karesi ile ters orantılıdır. Model dış ticarete uyarlandığında iki ülke arasındaki ticaret hacmi, ülkelerin milli gelirleriyle doğru orantılı, aralarındaki mesafeyle ters orantılı olarak değişir. Bu çalışmada, çekim modeli, Türkiye’nin G-20 ülkelerine ihracatı üzerine uygulanmıştır. Modelde 19 ülke ve 2010–2009 dönemini kapsayan 10 yıllık panel veri yer almıştır. Modelde, bağımlı değişken olarak Türkiye’nin ihracatı yer almaktadır. Kullanılan bağımsız değişkenler ise Türkiye’nin ve partner ülkelerin gayri yurt içi hâsılları, nüfuslarına ve partner ülkelerin başkentlerinin Türkiye’nin başkentine olan mesafeleri ve Gümrük Birliği kukla değişkenidir. Analizde, Türkiye ve diğer ülkelerin gayri yurt içi hâsılları pozitif işaretli ve anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir. Türkiye’nin ve diğer ülkelerin nüfus değişkenlerinin katsayılarının anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mesafe değişkeninin katsayısının da anlamsız olduğu bulunmuştur. Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin ihracatı üzerinde etkisi ise pozitif ve anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Türkiye, Çekim modeli, İhracat.

Jel Sınıflandırılması : F10, F16, F18

EXAMINATION OF TURKEY'S EXPORTS TO G-20 COUNTRIES VIA THE GRAVITY MODEL

Abstract

According to Newton's law of gravity, the force of gravity between two bodies is inversely proportional to the square of the distance between them and the size of the bodies. When the Model is adapted to foreign trade, the volume of trade between the two countries varies in direct proportion to the national income of the countries and in inverse proportion to the distance between them. In this study, the shooting model was applied on Turkey's exports to the G-20 countries. The model included 10 years of panel data covering 19 countries and 2010-2009. In the model, Turkey's exports are the dependent variable. The independent variables used are the gross domestic product of Turkey and the partner countries, the distance to their populations and the capitals of the partner countries to the capital of Turkey, and the puppet variable of the customs union. In the analysis, the gross domestic product of Turkey and other countries was positive and significant. The coefficients of the population variables of Turkey and other countries were found to be meaningless. The coefficient of the distance variable was also found to be meaningless. The effect of the customs union on Turkey's exports was found to be positive and meaningful.

Keywords : Turkey, Gravity model, Export.

¹ Prof. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, seyhantas1@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9671-4838>.

² Arş.Gör. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, burakugur89@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9056-8035>.

³ YÖK 100/2000 Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, d_kurt_27@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3776-558X>

Jel Classification : F10, F16, F18

GİRİŞ

Ülkelerin ekonomi politikalarının temel amaçlarından biri ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme makroekonomik değişkenleri pozitif yönde etkileyerek ülke refahının artmasını sağlamaktadır. Türkiye’de de hükümetler de bu amacın peşinde olmuştur. Türkiye’de 1960-1980’li yıllar arası ithal ikameci politikalarla bu amaca ulaşılmaya çalışılırken, 1980’den itibaren ihracata dayalı büyüme stratejisiyle bu amaca ulaşılmak istenmektedir. Türkiye’de ihracatın iktisadi büyüme üzerinde pozitif etkisini bulan çok sayıda çalışma vardır (Kotil, 2019: 1). Nitekim 1980’den itibaren dünya ticareti içinde Türkiye’nin ihracatının oranı giderek artmıştır. Dünya mal ihracatı toplamı içerisinde Türkiye’nin aldığı pay 1980’de % 0,14 iken, 2002’de %0,55’e ve 2019’da %0,95’e yükselmiştir. Türkiye’nin ihracatı incelendiğinde 2019 yılında toplam ihracatın yaklaşık %37’sinin G-20 ülkelerine yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, çekim modeli kullanılarak Türkiye’nin G-20 ülkelerine ihracatını incelemektir. Bu kapsamda, ikinci bölümde konuyla ilgili önceki çalışmalara yer verilecektir. Üçüncü bölümde çekim modeli teorik çerçevede incelenecek, dördüncü bölümde veri seti tanıtılıp, uygulama sonuçlarına yer verilecektir.

1. KONUYLA İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

Türkiye’nin ihracatını çekim modeli ile inceleyen bazı çalışmalar Tablo 1’de aktarılmıştır. Tablo 1’de görüldüğü üzere, Türkiye’nin ihracatında mesafenin negatif, Türkiye’nin milli gelirinin ve Türkiye’nin ihracat yaptığı ülkelerin milli gelirlerinin ise pozitif etkili olduğu çalışmaların çoğunda ortak sonuç olarak bulunmuştur. Modele eklenen nüfus, serbest ticaret anlaşması gibi değişkenler için ise genel bir çıkarım yapılamamaktadır.

Tablo 1: Türkiye’nin İhracatını Çekim Modeli ile İnceleyen Çalışmalar

Yazarlar ve Yıllar	Ülkeler ve Veri Seti	Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Tatlıcı ve Kızıltan (2011)	Türkiye- 46 ülke, 1994-2007 (yıllık)	İhracat, milli gelir, nüfus, mesafe, ortak sınır, gümrük birliğine üyelik	Panel Tesadüfi Etkiler Modeli	Türkiye’nin ihracatında, nüfusun anlamsız, mesafenin negatif, Türkiye’nin milli gelirinin ve Türkiye’nin ihracat yaptığı ülkelerin milli gelirlerinin ise pozitif etkili olduğu görülmüştür.
Özkaya (2011)	Türkiye-113 ülke, 1996-2006 (yıllık)	İhracat, milli gelir, nüfus, mesafe, kişi başına gelir, çapraz kur, ikili veya çok taraflı anlaşmalar	Panel Regresyon Analizi	Türkiye’nin ihracatı üzerinde milli gelir pozitif yönde, uzaklık ve döviz kuru değişkenleri negatif yönde, Gümrük Birliği Anlaşmasının dışında Türkiye’nin taraf olduğu çok taraflı anlaşmaların ise pozitif yönde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.
Ata (2012)	Türkiye-Tüm Ülkeler-OECD-AB 27-Euro	İhracat, milli gelir, nüfus, mesafe, ortak sınır, ortak dil, reel kur,	Panel Tesadüfi Etkiler Modeli	Türkiye’nin ihracatında, mesafe ve nüfusun negatif, milli gelir ve geçmişte kolonyal bağlar bulunmasının ise pozitif etkili olduğu görülmüştür.

	Bölgesi, 1980-2009 (yıllık)	geçmişte kolonyal bağ ⁴		
Alper ve Alper (2015)	Türkiye-14 Avrupa Birliği üyesi ülke,2002-2012 (yıllık)	İhracat, milli gelir, mesafe, nüfus, ekonomik özgürlük indeksi	Uygun Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yönteminin	Türkiye'nin ihracatında, mesafenin, İhracat yapılan ülkelerin milli gelirleri, Türkiye ve ithalatçı ülkelerdeki ekonomik özgürlük ve Türkiye'nin nüfusunun, ihracatına etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Ancak ihracat yapılan ülke nüfuslarının, Türkiye'nin ihracatına etkisi olmadığı belirlenmiştir.
Çakır (2018)	Türkiye- 28 Avrupa Birliği (AB) ülkesi, 1996-2016 (yıllık)	İhracat, milli gelir, mesafe, nüfus, GB (gümrük birliği), deniz kıyısına sahiplik	Panel Tesadüfi Etkiler Modeli	Milli gelirin artması ve gümrük Birliği ticarete pozitif etki yaparken; nüfus değişkeninin anlamsız çıkması sebebiyle Türkiye'nin ihracatını etkilemediği tespit edilmiştir. Çalışma da bir diğer açıklayıcı değişken olan mesafe ve denize kıyı olma kukla değişkeninin ticarete etkisi negatif bulunmuştur.
Şeker (2019)	Türkiye- D-8 ülkeleri, 1996-2016 (yıllık)	İhracat, milli gelir, uzaklık, ortalama gümrük tarifesi, döviz kuru, geçmişte kolonyal bağ, 2008 Küresel Krizi	Panel Veri Analizi	Türkiye'nin D-8 ülkelerine gerçekleştirdiği ihracat üzerinde milli gelir, geçmişte kolonyal bağlar bulunması ve tarifeler pozitif; mesafe ve döviz kurlarının ise negatif etkileri bulunduğu tespit edilmiştir.
Konak ve Demir (2019)	BRICS ve Türkiye, 1995-2017 (yıllık)	İhracat, milli gelir, nüfus, mesafe, ticari serbestlik endeksi	Stokastik sınır analizi, panel sıradan en küçük kareler ve panel rassal etkiler (Driscoll ve Kraay standart hatalarını dikkate alan) ve uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemleri	GSYH ve ticari serbestlik endeksi arttıkça ihracatın arttığını, ülkeler arasında uzaklık arttıkça ticaretin azaldığını ve ithalat yapılan ülkenin nüfusunun artmasının ticareti azalttığını ortaya koymuştur
Akçay ve Saygılı (2019)	Türkiye- AB, NAFTA, APEC, ASEAN, GCC ve AEC,1996-2016 (yıllık)	İhracat, milli gelir, mesafe, ekonomik örgütler, GB (gümrük birliği), STA serbest ticaret anlaşmaları	Panel Tesadüfi Etkiler Modeli	Türkiye'nin ihracatında, mesafenin negatif, Türkiye'nin milli gelirinin ve Türkiye'nin ihracat yaptığı birlik üyesi ülkelerin milli gelirlerinin ve ekonomik örgütlerin (NAFTA ve ASEAN dışında) ise pozitif etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca STA ve GB'nin ihracat üzerinde olumlu etkileri olduğu ancak GB'nin etkisinin daha fazla olduğu bulunmuştur.
Kotil (2019)	Türkiye- Avrupa	İhracat, milli gelir, mesafe,	Panel Tesadüfi Etkiler Modeli	Ülkelerin GSYİH'leri, reel kur endeksi ve vatandaşlık bağı

⁴ Kolonyal bağ ifadesi yazarın kullandığı bir terimdir.

	Birliği,2002-2018(yıllık)	nüfus, reel döviz kuru, vatandaşlık bağı		değişkenlerinin ihracat üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmektedir. Ülke nüfusları ve mesafe değişkenleri ise anlamsız bulunmuştur.
Akça ve Bal (2020)	Türkiye- 30 ülke, 2003-2018 (yıllık)	İhracat, mili gelir, mesafe, dünya ticaret örgütü üyeliği, ticaret serbestliği endeksi	Panel Sabit Etkiler Modeli	Türkiye ve ticaret ortağı ülkelerin ekonomik büyüklüklerindeki artış ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. İki taraf arasındaki mesafenin uzaması, Ticaret ortağı ülkenin Dünya Ticaret Örgütü üyesi olması ve Türkiye'nin ticaret serbestlik derecesindeki artışların ikili mal ihracatını azalttığı bulunmuştur.

2.ÇEKİM MODELİ

Newton'un yer çekimi kanuna göre, iki cisim arasındaki çekim gücü, cisimlerin büyüklükleri ile doğru aralarındaki uzaklığın karesi ile ters orantılıdır. Çekim modeli 19. yüzyılın ortalarından itibaren sermaye akımları, göç akımları gibi hususlarda; 20. yüzyılın ortasından itibaren ise uluslar arası ticarete uyarlanmıştır. Uluslar arası ticaretin çekim modelinin ampirik uygulamaları ilk kez Tinbergen (1962) tarafından yapılmıştır. Basit çekim modeli olarak adlandırılan bu modele göre, ülkeler arasındaki dış ticaret miktarı ülkelerin ekonomik büyüklükleri ile pozitif ilişkili, ülkeler arasındaki mesafe ile negatif ilişkilidir.

Tinbergen (1962)'in çalışmasını Pöyhönen (1963)'un benzer değişkenlerle ampirik uygulaması izlemiştir. Linnemann (1966) da Tinbergen(1962)'nin kullandığı çekim modeline başka bağımsız değişkenler kullanarak çekim modelini geliştirmiştir. 1970'li yıllara bakıldığında, çekim modeli dış ticaret analizlerinde gerekli bir model haline gelmiştir. Çekim modelinin teorik temelleri ise Anderson (1979) ve Bergstrand (1985) tarafından ortaya konulmuştur.

Tinbergen tarafından oluşturulan ve en basit çekim modeli olarak sunulan model aşağıdaki şekildedir:

$$A_{ij} = P \frac{Z_i Z_j}{F_{ij}} \quad (1)$$

Burada A_{ij} i ülkesi ile j ülkesi arasındaki toplam ticaret hacmini, Z_i ve Z_j i ve j ülkelerinin milli gelirleri, F_{ij} ülkeler arasındaki mesafeyi, P ise bir sabiti ifade etmektedir. Bu üç değişken neredeyse tüm çekim modellerindeki ortak değişkenlerdir. İki ülkenin milli geliri iki ülkenin arasındaki dış ticareti belirleyen en önemli değişkenlerden ikisidir. Çünkü milli gelir ülkelerin ihracat ve ithalat kapasitelerini olumlu etkilemektedir. İki ülke arasındaki uzaklık ise dış ticareti azaltan bir faktördür. Modele zaman içerisinde ülkelerin nüfus düzeyleri, kişi başına hâsıla seviyeleri, ortak dil, iktisadi bütünleşme anlaşmaları, ticaret engelleri (tarife ve tarife dışı engeller), ülkelerin sınır komşusu olup olmadıkları ve fert başına hâsılları arasındaki fark (Linder değişkeni) gibi değişkenler de dâhil edilerek model genişletilmiştir. Ülkeler arasındaki uzaklığın ikili dış ticareti negatif etkilemesinin sebepleri şu şekilde sıralanabilmektedir (Golovko, 2009:6):

- Uzaklık, taşıma maliyetlerini artırmaktadır.
- Uzaklık, nihai malın ve girdilerin teslim süresinin uzamasına sebebiyet verebilmektedir.

- Uzaklık, bizzat görüşmeyi engellemektedir.
- Uzaklık araştırma maliyetlerini artırmaktadır.
- Uzaklık ülkeler arasındaki kültürel farklılıkları arttırabilmektedir.

Çekim modelinde uzaklık faktörü olarak genelde ekonomik açıdan en büyük olan şehirlerin arasındaki mesafe ile ülkelerin başkentleri arasındaki mesafe kullanılmaktadır. (Karluk, 2013: 179). Çoğu dış ticaret teorisinde ülkeler arasındaki dış ticaretin seviyesi yerine dış ticaretin bileşenlerine (sanayi malı-tarım malları ya da endüstri içi ticaret-endüstriler arası ticaret gibi) odaklanılmaktadır. Ancak çekim modeli dış ticaretin bileşenine odaklanmamakta, dış ticaretin düzeyini açıklamayı amaçlamaktadır (Appleyard vd., 2010: 192).

3. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK TAHMİN SONUÇLARI

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada, çekim modeli Türkiye'nin sadece ihracatı üzerine uygulanmıştır. Bu durumun temel nedeni, Türkiye'nin ithalatta çok fazla dışa bağımlı olmasıdır. Bu şartlar altında, çekim modelinin teorisindeki “mesafelerin azalmasıyla ticaretin artacağı” düşüncesi, Türkiye'nin ithalatında geçerli olmamaktadır. Bundan dolayı çekim modeli, Türkiye'nin ithalatı üzerine uygulanmamaktadır. Modelde temel çekim denkleminde yararlanılmaktadır (Tatlıcı ve Kızıltan, 2011: 292). Çalışmada, Türkiye'nin G-20 ülkelerine ihracatı 2010-2019 yılları arasını kapsayan statik panel veri analizi ile sınılanmaktadır. G-20 ülkeleri içerisinde Almanya, İtalya ve Fransa olduğundan dolayı çalışmaya Avrupa Birliği ayrıca ele alınmamıştır. Dolayısıyla G-20 içerisindeki 19 ülke modele dâhil edilmiştir.

Temel çekim denkleminde bağımlı değişken olarak Türkiye'nin ihracatı yer almaktadır. Bağımsız değişkenler olarak Türkiye'nin ve partner ülkelerin satın alma gücü cinsinden gayri safi yurt içi hâsıllarına, nüfuslarına ve partner ülkelerin başkentlerinin Türkiye'nin başkentine olan mesafeleri yer almaktadır. Son olarak, Gümrük Birliği kukla değişkeni de modele konulmuştur.

Araştırmada kullanılacak model, değişkenlerin logaritmik dönüşümleriyle Denklem 2'de gösterilmiştir:

$$LX_{at} = \beta_0 + \beta_1 LY_a + \beta_2 LY_t + \beta_3 LD_{at} + \beta_4 LN_a + \beta_5 LN_t + \beta_6 GB + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Çalışmada kullanılan veriler 2010-2019 yılları için Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Dünya Bankası (World Bank) yayınlanan istatistiklerden ve <http://www.indo.com> sitesinden elde edilmiştir. Çalışmada, Türkiye'nin partner ülkeye ihracatı milyon dolar, gayri safi yurt içi hasıllar milyon dolar, mesafe kilometre, nüfus ise kişi olarak alınmıştır (Tablo 2). Çalışmada Stata 14.2 ekonometrik paket programından yararlanılmıştır. Diğer taraftan, ampirik çalışmalarda kullanılan değişkenlerin logaritmik formları ile çalışmak önerilmektedir. Bu yüzden serilerin logaritmik değerleri ile çalışılmıştır.

Tablo 2: Ekonometrik Analizlerde Kullanılan Değişkenler

Simgesi	Açıklaması	Kaynağı /Dönemi
X_{at}	Türkiye'nin partner ülkeye ihracatı (milyon dolar)	TÜİK /2010-2019
Y_a	Partner ülkelerin gayri safi yurt içi hâsılları (milyon dolar)	World Bank-WDI /2010-2019
Y_t	Türkiye'nin gayri safi yurt içi hâsılları	World Bank-WDI

	(milyon dolar)	/2010-2019
D _{at}	Partner ülkelerin başkentlerinin Ankara'ya olan uzaklıkları (kilometre)	http://www.indo.com, 2010-2019
Na	Partner ülkelerin nüfusları (kişi)	World Bank-WDI/2010-2019
N _t	Türkiye'nin nüfusu (kii)	World Bank- WDI /2010-2019
GB	Ülkeler Gümrük Birliği'ne üye iseler "1", aksi halde "0" değerini alan Gümrük Birliği kukla değişkeni	World Bank-WDI /2010-2019

Çekim modeli değişkenlerinin, yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması ($N > T$) statik panel veri regresyon yönteminin kullanılmasına olanak sağlamaktadır. Bu bakımdan statik panel veri yöntemi, havuzlanmış EKK yöntemi, sabit etki, ve rassal etki regresyon yöntemleri ile incelenmektedir (Atılğan, 2019: 486).

Statik panel veri analizinde denklem (2)'nin tahmin edilebilmesi için ilk önce sabit etkiler ve rassal etkiler tahmincilerinden hangisinin uygulanacağına karar vermek için Hausman testinden yararlanılmaktadır (Erlat, 2018: 24). Çalışma sonucunda rassal etkiler tahmincisinin kabul edilmesi bu sonucunun Breusch-Pagan LM testi ile onaylanmasını gerektirmektedir. Daha sonra Hausman test sonucunda otokorelasyon, ve değişen varyans bootstrap düzeltmesi yapılarak tahmincinin rassal etkiler yöntemiyle incelenmesine karar verilmiştir.

3.2. Ekonometrik Tahmin Sonuçları

Türkiye'nin ihracatı üzerine uygulanan çekim modelinin, rassal etki tahminci sonuçları uygulanan yöntemler kapsamında belirlenerek tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin İhracatı Üzerine Uygulanan Çekim Modelinin Panel Regresyon Sonuçları (Türkiye'nin ihracatı Bağımlı değişken (LnX_{at}))

Tanımlanan değişkenler	Rassal Etki Sonuçları
C	-64.6670** (0.066)
LnY _a	2.1498*** (0.005)
LnY _t	3.741* (0.068)
LnN _a	0.880 (0.150)
LnN _t	-10.460 (0.376)
LnD _{at}	0.771 (0.216)
GB (Kukla değişken)	0.477* (0.075)

Not: Parantez içerisindeki sayılar "prob" değerlerini göstermektedir. "***, **, *" sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde istatistikî anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3'de yer alan sonuçlar değerlendirildiğinde, G-20 ülkelerinin milli gelirlerini temsil eden "LnY_a" değişkeninin katsayısı, anlamlı ve pozitif işarete sahiptir. Elde edilen sonucun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması çekim modelinin teorisiyle tutarlıdır.

Modelde G20 ülkelerinin milli gelirleri arttıkça ithalat oranları artacaktır. Bu durum Türkiye'nin ihracat potansiyelinin ilgili ülkelere karşı artmasını sağlayacaktır.

Türkiye'nin milli gelirlerini temsil eden " $\ln Y_t$ " değişkeninin katsayısı, anlamlı ve pozitif işarete sahiptir. Elde edilen sonucun pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması çekim modelinin teorisiyle tutarlıdır. Modelde Türkiye'nin milli geliri arttıkça üretim kapasitesi artacaktır. Bu durum Türkiye'nin ihracat potansiyelin ilgili ülkelere karşı artmasını sağlayacaktır.

Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin nüfuslarını temsil eden " $\ln N_a$ " değişkeninin katsayısı pozitif işarete sahip ve anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. G-20 ülkelerinin nüfusları arttıkça ithalat potansiyelleri artacaktır. Bu durum Türkiye'nin ihracatının artmasını sağlayacaktır. Fakat katsayının istatistiksel olarak anlamsız olması ithalatçı ülkelerin nüfuslarının Türkiye'nin ihracatını etkilemediğini ifade etmektedir.

Türkiye'nin nüfusunu temsil eden " $\ln N_t$ " değişkeninin katsayısı negatif işarete sahip ama anlamsızdır. Türkiye'deki nüfus artışı iç talebi artırarak ihracatı olumsuz etkileyebilmektedir. Fakat katsayının istatistiksel olarak anlamsız olması Türkiye'nin nüfusunun Türkiye'nin ihracatını etkilemediğini ifade etmektedir.

Çekim modelinin tahmin sonuçlarında G-20 ülkelerinin başkentlerinin Ankara'ya olan mesafelerini temsil eden " $\ln D_{at}$ " değişkeninin katsayısı pozitif ve anlamsız olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu durum Türkiye'nin G20 ülkelere yaptığı ihracatta mesafenin artık çok önemli olmadığını göstermektedir. Lendle vd. (2013)'de çalışmalarında mesafe etkisinin özellikle de internet ağı sisteminin gelişmesiyle %65 oranında azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu bakımdan ulaşılan sonuç çalışmayı destekler niteliktedir.

Çekim modelinde yer alan "Gümrük Birliği"(GB) kukla değişkeninin katsayısı, tahmin sonuçlarında, pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayının pozitif çıkmasının sebebi, ekonomik entegrasyonların dış ticaret akımlarını olumlu olarak etkilemesinden kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Ülkelerin ekonomi politikalarının temel amaçlarından biri ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme makroekonomik değişkenleri pozitif yönde etkileyerek ülke refahının artmasını sağlamaktadır. Ülkelerin iktisadi büyümeleri üzerinde önemli etkileri olan ihracat seviyelerinin artırılması oldukça önemlidir. Türkiye'nin de iktisadi büyüme düzeyini yükseltmesi için ihracatın artırılması önemli bir durumdur. Bu doğrultuda çalışmada, çekim modeli kullanılarak Türkiye'nin G-20 ülkelere ihracatı incelenmektedir.

Türkiye'nin G-20 ülkelere ihracatı üzerine uygulanan çekim modelinde, rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Modelde 19 ülke ve 2010–2009 arasını kapsayan 10 yıllık panel veri yer almıştır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin G-20 ülkelere olan ihracatında Türkiye'nin milli gelirinin, Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin milli gelirlerinin ve Gümrük Birliğinin etkili olduğu görülmüştür. Bu sonuç ilk olarak politikacıların, büyüme yönlü kararları benimsemek suretiyle dış ticaret hacimlerini artırmabilecekleri konusuna açıklık getirmektedir. İkinci olarak, ülkeler arasındaki dış ticaret faaliyetlerine yönelik engellerinin azaltılması amacıyla uygulanacak olan liberal ticaret politikalarının çerçevesinin genişletilmesi ve çeşitliliğinin artırılmasının gerekliliğini de göstermektedir.

Türkiye'nin ve diğer ülkelerin nüfus değişkenlerinin katsayılarının Türkiye'nin ihracatını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar Çakır (2018), Tatlıcı ve Kızıltan (2011) çalışmaları ile uyumludur. Ayrıca mesafe değişkeninin katsayılarının Türkiye'nin ihracatını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum Türkiye'nin G-20 ülkelerine yaptığı ihracatta mesafenin artık çok önemli olmadığını göstermektedir. Elde edilen sonuç Kotil (2019) çalışması ile tutarlılık göstermektedir. Bununla birlikte Lendle vd. (2013)'de çalışmalarında mesafe etkisinin özellikle de internet ağı sisteminin gelişmesiyle %65 oranında azaldığı belirtmekte ve ulaşılan sonuç çalışmayı destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Akça, E. E. & Bal, H. (2002). An Empirical Investigation On Validity Of Linder Hypothesis In Turkey's Export: The Findings From Gravity Model, *Eurasian Academy of Sciences*, 22, 28-42.
- Akçay, F.& Saygılı, R. (2019). Türkiye'nin Bölgesel Ekonomik Örgütlerle İhracatı Üzerine Çekim Modeli Uygulaması: AB Dışında Alternatifler Mümkün Mü?, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 37 (2) , 193-214.
- Alper, A. E., & Alper, F. Ö. (2015). Çekim Modeli: Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Sanayi Malı İhracat Potansiyelinin İncelenmesi. In IV. Anadolu International Conference in Economics, June 10-12, Eskişehir.
- Anderson, J. (1979). A Theoretical Foundation for the Gravity Equation, *American Economic Review*, 69(1), 106-116.
- Appleyard, D. R., Field, A. J. ve Cobb, S. L. (2010). *International Economics*, 7. Baskı, Mac Graw Hill, Singapore.
- Ata, S. (2012). "Türkiye'nin İhracat Potansiyeli: Çekim Modeli Çerçevesinde Bir İnceleme", International Conference on Eurasian Economies, 11-13.
- Atılğan, D. (2019). "Bireysel Emeklilik Sisteminin Ulusal Tasarruf Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Analiz", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(39), 480-490.
- Bergstrand J. H. (1985). The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence, *The Review of Economics and Statistics*, 67 (3), 474-481.
- Çakır, Ö. (2018). Türkiye'nin Avrupa Birliği Ülkelerine İhracatı'nın Çekim Modeli Bağlamında Analizi: 1996-2016 Dönemi, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Erlat, H. (2018). "Panel Data: A Selective Survey", Department of Economics Middle East Technical University, Ankara, 1-117.
- Golovko, A. (2009). Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti, EconAnadolu 2009: Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, 17-19 Haziran 2009, Eskişehir.
- INDO, <http://www.indo.com/distance/> (Erişim Tarihi: 12.07.2020)
- Karluk, R. (2013). Uluslar arası Ekonomi Teori Politika, 10. Baskı, Beta Basım, İstanbul.
- Konak, A. & Demir, M. (2019). Türkiye'nin BRICS Ülkeleri İle Ticaretinin Analizi: Çekim Modeli Uygulaması, Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2 (2), 43-70.
- Kotil, E. (2019). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne İhracatı: Çekim Modeli Analizi. *International Journal Of Economic & Social Research*, 15(2), 167-175.

- Lendle, A., Olarreaga, M., Schropp, S., ve Vézina, P. (2013). “There goes gravity: How Ebay reduces trade costs?. CEPR Discussion Papers, No. 9094, 1-38.
- Linnemann, H. (1966). *An Econometric Study of International Trade Flows*, North Holland, Amsterdam.
- Özkaya, H. (2011). İkili ve Çok Taraflı Anlaşmaların Türkiye'nin İhracatı Üzerindeki Etkisi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(2), 279-288.
- Pöyhönen, P. (1963). A Tentative Model for the Volume of Trade Between Countries, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90 (1), 93–100.
- Şeker, A. (2019). Türkiye'nin D-8 Ülkelerine İhracat Potansiyelinin Analizi: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı, *ARHUSS*, 2(3), 236-255.
- Tatlıcı, Ö. & Kızıltan, A. (2011). Çekim Modeli: Türkiye'nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25, 287-299.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy; Suggestions for an International Economic Policy*, Twentieth Century Fund, New York.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), Online Veri Tabanı, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/menuAction.do> (Erişim Tarihi:12.07. 2020).
- World Bank (Dünya Bankası), “World Development Indicators”, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (Erişim Tarihi:12.07.2020).

TÜRKİYE’DE İLAÇ SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ; BİR DURUM DEĞERLENDİRMESİ

Hacı Hayrettin TIRAŞ¹

Öz

İlaç endüstrisi insan sağlığının korunmasında ve yaşam kalitesinin yükseltilmesinde önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda ülkeler içinde ekonomik ve stratejik öneme sahiptir. Dünyada üçüncü sektör olarak kabul edilen ilaç sektörü Türkiye’de en erken kurulan sektörlerden biridir. Bu çalışmanın amacı Türkiye ilaç sektörünün analiz edilmesidir. Çalışmada konu ile ilgili en son veriler kullanılmış ve betimsel bir analiz yapılmıştır. Buna göre Türkiye yaklaşık 11 milyar dolarlık ilaç piyasasıyla dünya sıralamasında 2018 yılında 15. sırada yer almıştır. Türkiye ilaç sektörü 2019 yılında satış hacmi olarak 40,7 milyar TL büyüklüğüne ulaşmıştır. Bu gün 40 bin çalışanıyla uluslararası standartlarda üretim yapan 83 ilaç tesisinde 12 binden fazla ürünü üreterek yaklaşık 470 kuruluş ile 170’den fazla ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir. Türkiye’nin ilaç ihracatı 1,4 milyar dolar, ithalatı 5,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Buna göre Türkiye ilaçta net ithalatçı ülkelerden biri konumundadır. Ortalama ömrün uzaması, nüfusun yaşlanması, sağlık hizmetlerine ve ilaca erişimin kolaylaşması önümüzdeki dönemlerde ilaç sektörüne olan talebi ve yatırımları artıracaktır. Türkiye’nin ilaçta dışa bağımlılıktan kurtulması için son yıllarda devlet tarafından da desteklenen bütün ilaçlarda millileştirme ve yerli üretimin teşvikinin sürdürülmesi gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda yurtdışına döviz çıkışını azaltılarak dış ticaret açıklarını düşürebilir.

Anahtar Kelimeler : İlaç, İlaç Piyasası, İlaç Harcamaları.

Jel Sınıflandırılması : I10, I11, I19

THE DEVELOPMENT OF THE PHARMACEUTICAL SECTOR IN TURKEY; A SITUATION ASSESSMENT

Abstract

The pharmaceutical industry plays an important role in protecting human health and improving the quality of life. It also has an economic and strategic importance within countries. The pharmaceutical sector, which is considered to be the third sector in the world, is one of the earliest established sectors in Turkey. The aim of this study is to analyze the Turkish pharmaceutical sector. In the study, the most recent data on the subject was used and a descriptive analysis was made. According to Turkey with approximately \$ 11 billion pharmaceutical market in the world rankings in 2018, it was ranked 15th. Turkey's pharmaceutical sector as sales volume in 2019 reached 40.7 billion TL in size. Today, it produces more than 12 thousand products in 83 pharmaceutical facilities producing at international standards with 40 thousand employees and exports to more than 170 countries with approximately 470 organizations. Turkey's pharmaceutical exports \$ 1.4 billion, imports stood at 5.6 billion dollars. Accordingly, Turkey is one of the country a net importer of drugs. Increasing the average life expectancy, aging of the population, and easier access to healthcare services and pharmaceuticals will increase the demand and investments in the pharmaceutical industry in the upcoming periods. to get rid of dependence on foreign Turkey supported all the drugs in the drug nationalization by the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Zübeyde Hanım SYO, Sağlık Yönetimi Bölümü, hhayrettintiras@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5197-9827>.

government in recent years and should be continued incentive to domestic production. This situation may also reduce foreign trade deficits by reducing foreign exchange outflows abroad.

Keywords : Pharmaceutical, Pharmaceutical Market, Pharmaceutical Expenditures.

Jel Classification : I10, I11, I19

GİRİŞ

İlaç endüstrisi, insanların en temel gereksinimi olan sağlığın korunması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesinde rol oynayan önemli bir endüstridir. Sağlığa yönelik üretim yapan ilaç sektörü, insanların yaşam sürelerinin uzaması, gelir düzeyi artışlarına bağlı olarak kaliteli yaşam beklentisinin artması, çevresel etkenler ve teknolojik gelişimin etkisiyle günümüzde dinamik bir yapıya sahiptir.

En genel tanımı ile ilaç sektörü, beşeri ve veteriner hekimlikte tedavi edici, koruyucu ve tanı amaçlı olarak kullanılan sentetik, bitkisel, hayvansal ve biyolojik kaynaklı kimyasal maddeleri farmasötik teknolojiye uygun biçimde üreterek tedaviye sunan bir sanayidir (TİTCK, 2018: 74). İnsan sağlığına ve yaşam süresine yaptığı katkılar yanında, yoğun olarak eğitim seviyesi yüksek personelle çalışması, katma değeri yüksek ürünlerin geliştirilmesi ve üretilmesi, yüksek Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının yapılması, tıp ve eczacılık alanlarına bilimsel katkı sağlaması bakımından stratejik bir sektör olarak değerlendirilmekte ve dünyada üçüncü sektör olarak kabul edilmektedir. Yüksek Ar-Ge harcamaları yanında teknolojinin de yoğun olarak kullanıldığı ilaç sektörü, insan hayatındaki öneminden dolayı çok büyük denetim ve gözetime tabi tutulmaktadır. Ayrıca, dünya nüfusunun hızla artması ve insan ömrünün uzaması ile ilaç sektörüne olan talep görece istikrarlı bir şekilde büyümektedir (KPMG, 2019: 3).

İlacın ikame edilemez olması, yani başka ürünlerin ilaç yerine kullanılamaz olması ilacı diğer ekonomik ürünlerden ayırmaktadır. Bu özelliğinden dolayı ilaç sektörü günümüzde en kritik sektör olma özelliğine sahiptir. Çoğu ülke ilaç sektörüne verdikleri önemden dolayı ilaç fiyatlarına müdahil olmakta, ilaç ve ilaç yapımında kullanılan maddelerin ithalatı ve ihracatına müdahale edebilmektedirler. Ayrıca ekonomik kalkınmadaki önemi yanında salgın hastalıklar, olası ambargolar ve savaş gibi durumlarda ülkenin ilaç ihtiyacını karşılayacak üretimi yapabilecek bir ilaç endüstrisinin bulunması büyük öneme sahiptir. Bu durum günümüzde tüm dünyayı sararak hızla yayılan ve yüz binlerce kişinin ölümüne sebep olan Covid-19 salgını ile bir kez daha anlaşılmıştır. Öyle ki salgın sırasında ülkelerin vatandaşlarının tedavisi için yeteri kadar ilaç ve koruyucu ekipmana sahip olamaması ve üretmemesinden dolayı, birbirlerinin üçüncü ülkelerden aldığı ilaç ve malzemelere el koyduğu durumlar olmuştur. Dolayısı ile ilaç sektörü ülkelerin kurması ve geliştirmesi gereken stratejik bir sektördür.

Ülkemizde ilaç sektörü en erken kurulan sektörlerden birisi olmasına rağmen istenen seviyede gelişme gösterememiş ve Türkiye'nin ilaçta dışa bağımlılığı hala devam etmektedir. Türkiye ilaç piyasası incelendiğinde dünyadaki durumun aksine parçalanmış ve dağınık bir yapıda olduğu görülmektedir. Ülkemiz Avrupa'da en ucuz ilaç ve sağlık bakım fiyatlarına sahip ülkelerden birisidir. 2018 yılı itibariyle 11 milyar dolarlık değeriyle dünyanın en büyük 15. ilaç pazarı olan (Atasever, 2019: 46) Türkiye'de dünyanın önde gelen ilaç firmaları faaliyet göstermektedir. Ayrıca bu firmaların ülkemizde üretim tesisleri bulunmakta ve yurtiçi üretime katkıda bulunmaktadır. Son yıllarda ilaç ihtiyacının karşılanmasında dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla yerlileşme ve milli imkanlarla ihtiyacın karşılanmasına yönelik çabalar artmıştır.

Türkiye ilaç endüstrisi bugün 40 bin çalışanıyla, uluslararası standartlarda üretim yapan 83 ilaç tesisi, 12 binden fazla ürünle 170'ten fazla ülkeye ihracat

gerçekleştirmektedir (İEİS, 2020a). Türkiye 2018 yılı itibariyle 11 milyar dolarlık ilaç pazarıyla dünya sıralamasında 15. sırada yer alırken (Atasever, 2019: 46), 2019 yılında değer ölçeğinde 40,7 milyar TL, kutu ölçeğinde ise 2,37 milyar kutu satış miktarına ulaşmıştır. Türkiye 2019 yılında 1.442 milyon dolar ilaç ihracatı yaparken, 5.556 milyon dolar ithalat yapmıştır. Sektörün dış ticaret hacmi 2019 yılında yedi milyar doları geçerken, dış ticaret dengesi 4,1 milyar dolar açık vermiştir. Sektörün en büyük sıkıntısı fiyatlama konusunda kamunun müdahalesi ve kurların yıllık olarak belirlenmesidir. Buna rağmen Türkiye ilaç piyasası son dönemlerde önemli oranlarda büyüme göstermiş ve dünya ilaç sektöründe önemli piyasalardan birisi olduğunu kanıtlamıştır. Bu bağlamda tüm dünyanın sıkıntı yaşadığı ve baş etmeye çalıştığı Covid-19 salgınının etkisiyle, ilaç endüstrisinin önemi bir kez daha anlaşılmış ve bu dönemde Türkiye ilaç piyasasının durumunun incelenmesi önemli hale gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı son dönemlerde insan hayatına olan etkilerinin artmasından dolayı ilaç sektörünü Türkiye özelinde incelemek, elde edilen en güncel verilerle betimsel olarak değerlendirmektir. Çalışma yapılmadan konuyla ilgili kitap, kitap bölümü, makale, bildiri, tez, kurum ve kuruluşların çıkarış oldukları raporlar ve bültenler ile internet kaynakları taranmıştır. Elde edilen en güncel ve doğru verilerle inceleme ve değerlendirmelerin yapılmasına çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde dünya ilaç piyasası hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Türkiye ilaç sektörünün gelişimi ve mevcut pazar durumu hakkında bilgi verilerek, çeşitli başlıklar altında ilaç piyasası en güncel verilerle incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme ile Türkiye ilaç piyasası için öneriler sunulmuştur.

1. DÜNYA İLAÇ SEKTÖRÜNDE GENEL DURUM

Günümüzde ilaç piyasası sağlık sektörünün önemli bir bileşeni olarak dikkat çekmektedir. Üçüncü büyük sektör olarak kabul edilen ilaç sektörü, üretim hacmi ve ticaret kapasitesi bakımından en kritik sektörlerden birisidir. Dünyanın hızla küreselleşmesi, bilim ve teknolojideki gelişmeler ilaç sektörünün sürekli bir ilerleme içerisinde olmasını sağlamaktadır. Teknolojinin yoğun olarak kullanıldığı ilaç sektöründe diğer sektörlerle göre daha yoğun Ar-Ge faaliyetleri ve kalifiye elemanlarla çalışmak bir zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca, nüfusun hızla artması ve ortalama ömrün uzaması, ilaç sektörüne olan talebi görece olarak artırırken, insan hayatındaki önemi dolayısı ile çok büyük denetim ve gözetime tabi tutulmaktadır (KPMG, 2019: 3).

Dünya genelinde 1970 yılları sonrasında sağlık harcamalarında önemli artışlar olmuştur. Bu süreçte ilaç harcamaları da sağlık harcamaları içerisinde önemli bir yer teşkil etmiştir. O dönemde ilaç harcamalarının toplam sağlık harcamaları içerisindeki payı yaklaşık %20 civarındadır. Buna rağmen ilaç sanayi son yıllarda mortalite ve morbidite düşüşlerinde önemli rol oynamıştır (Top ve Tarcan, 2004: 177-178). Günümüzde ise artan ortalama ömür, çeşitliliği artan hastalık türleri ve bu hastalıkların tedavisi çabaları bireylere ve ülkelere yüksek maliyetler yüklemekte (Tıraş, 2020: 646), buna paralel olarak ilaç harcamalarının sağlık harcamaları içerisine ki oranı ve önemi giderek artmaktadır.

Dünya ilaç sektörünün büyüme trendi izlendiğinde demografik değişim, hızlı teknolojik gelişim, ortalama yaşam süresinin artması, hastalık türlerindeki değişimler, sosyal küreselleşme, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaşması ve sosyal devlet olgusu gibi etmenler ilaç sektörünün büyümesinde önemli olmuştur (TİTCK, 2018: 74). Piyasa ise firmalar ve ilaçların büyük ölçüde kimler tarafından ve ne kadar tüketileceğine karar veren üçüncü taraf bir ödeyiciden (sağlık sigortası şirketi veya sağlık sigortası kurumu) oluşmaktadır. Üçüncü taraf bir ödeyici kurum veya şirketin bulunması ilaç talebini

etkilemekte ve bu yönüyle ilaç piyasasını diğer mal ve hizmetler piyasasından ayırmaktadır (Çalışkan, 2008: 55). Bu piyasada diğer piyasalarda olduğu gibi tüketici egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. Hastalar kısıtlı olarak sadece hekimin reçete ettiği ilaçlar içerisinde orijinal yada jenerik (muadil-eşdeğer) ilaçlar arasında seçim yapabilmektedirler. Şekil 1’de dünya ilaç piyasasında reçeteli satılan ilaçların dağılımı ve tahminler yer almaktadır. Buna göre toplam reçeteli ilaç satışlarının yıllık yaklaşık %7 büyüme ile 2024 yılında 1,1 trilyon dolar (ABD Doları) büyüklüğe ulaşması beklenirken, en hızlı artışın katma değeri yüksek olan “yetim ilaçlar” kategorisinde olacağı, jenerik ya da diğer ifadeyle eşdeğer ilaç satışlarındaki artışın ise görece sınırlı kalacağı tahmin edilmektedir.

Şekil 1: Dünyada Reçeteli Satılan İlaçların Dağılımı ve Tahminler (Milyar Dolar)

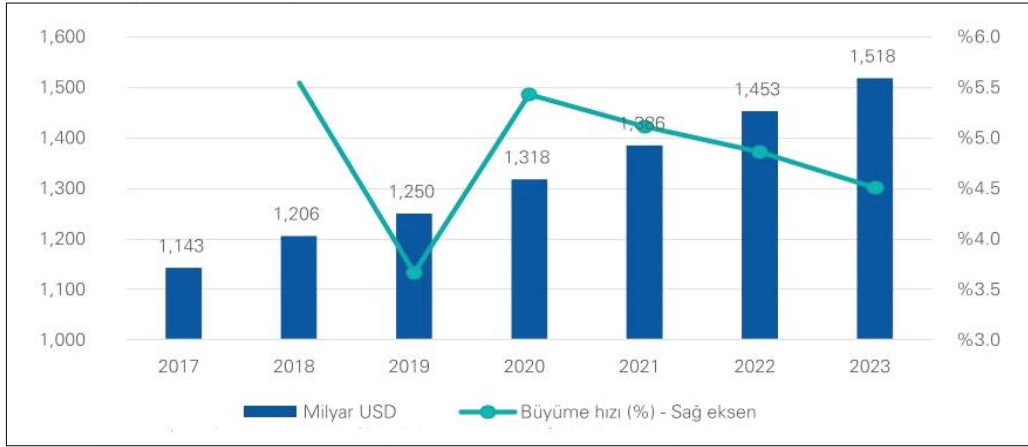
Kaynak: (KPMG, 2020: 5; Evaluate Pharma, 2019: 8)

İlaç endüstrisinde yoğun Ar-Ge faaliyetleri ve harcamaları olduğu için geliştirilen ilaçlar patenle korunmakta ve yeni ilaç geliştiren firmalara avantajlar sağlamaktadır. Orijinal ilaç piyasaya girdiğinde patent koruması sayesinde, firmaya kârını maksimize eden uzun süreli bir piyasa gücü sağlamaktadır. Firmalar orijinal ilaçlarda fiyatları belirlerken yüksek Ar-Ge ve sabit maliyetleri de göz önünde bulundurmaktadırlar. Jenerik ilaç üreticileri ise fiyatlarını çoğu zaman orijinal ilaçlar ve rakip jenerik ilaç üreticilerine göre belirlemektedirler (Çalışkan, 2008: 56). Dolayısı ile Ar-Ge faaliyetleri ve patent koruması sektörün yapısında ve fiyatların belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Dünya ilaç sektörü incelendiğinde piyasada gelişmiş ülkelerin egemenliğinin olduğu anlaşılmaktadır. KPMG (2020: 3) verilerine göre ticari açıdan bakıldığında sektörde Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) açık farkla üstünlüğü görülmektedir. 2013-2018 döneminde üretilen yeni ilaçların %65,2’sinin satıldığı ABD’yi %17,7’lik payla Almanya, Fransa, İtalya, İspanya ve Birleşik Krallık’ın oluşturduğu Avrupa pazarları izlemektedir. İçinde ülkemizin de bulunduğu ve 21 ülkeyi kapsayan “ilaçta gelişen pazarlar” (Pharmerging Markets) grubunun aldığı pay ise %1,5 seviyesindedir. Dünya ilaç piyasasını oluşturan ilk beş ülke; ABD, Çin, Japonya, Almanya ve Fransa olarak sıralanmaktadır. İlaç satışlarının bölgesel dağılımında ise 2018 yılında Kuzey Amerika %48,9 oranı ile ilk sırada iken, sırasıyla %23,2 ile Avrupa, %7,4 ile Japonya, %3,3 ile Latin Amerika ve %17,2 ile diğer ülkeler bulunmaktadır (KPMG, 2020: 3). Buradan dünya ilaç satışlarının neredeyse yarısının Kuzey Amerika’da gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

İlaç sektörünün dünyadaki büyüklüğü 2019 yılsonu itibariyle yaklaşık 1,3 trilyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Sektörün 2020-2023 döneminde ise ortalama %4,5 oranında büyüyerek 1,5 trilyon dolar seviyesini aşması beklenmektedir. Bu büyüme ivmesinin

sermaye birikiminin de desteğiyle gelişmiş ekonomiler öncülüğünde sağlanacağı tahmin edilmektedir. Öte yandan, sektörün 1,5 trilyon dolar seviyesine çıkmasında büyüme hızının 2014-2018 döneminde ki büyümeden daha yavaş seyredeceği tahmin edilmektedir.

Şekil 2: Dünya İlaç Piyasası ve Büyüme Tahminleri

Kaynak: (KPMG, 2020: 4; IQVIA INSTITUTE, 2019)

İlaç sektörünün dünya ticaret hacmi içindeki payı %2 civarındadır ve dünya ilaç ihracatı 2015-2018 döneminde yıllık ortalama %4 oranında büyümüştür (Özden ve Ersan, 2019: 8). İlaç sektöründe en yüksek dış ticaret hacmine sahip ülke ABD'dir. ABD, 2018 yılında 116,3 milyar dolar ithalat, 48,4 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiş ve toplamda 164,7 milyar dolar ile küresel ilaç sektöründe en yüksek dış ticaret hacmine ulaşmıştır. Almanya ise 154,6 milyar dolar ile ikinci en büyük dış ticaret hacmi gerçekleştiren ekonomidir. ABD 2018 yılında ilaç sektöründe 67,9 milyar doları dış ticaret açığı verirken, Almanya aynı dönemde 38,8 milyar doları dış ticaret fazlası vermiştir.

Dünya ilaç piyasasında faaliyet gösteren firmalar genellikle geri dönüşü hızlı ve yüksek (kronik hastalıklar gibi) olan alanlara yatırım yapma eğilimindedirler. Firmalar yatırım yaparken gelecekteki pazar paylarını ve kârlılık oranlarını gözeterek yatırım yapmaktadırlar. Dolayısıyla yaygın ve bulaşıcı hastalıkların tedavisine yönelik ilaç yatırımlarının sınırlı sayıda olduğu görülmektedir (Çalışkan, 2008: 56). Nitekim KPMG 2020 verilerine göre (Tablo 1) 2018 yılında tedavi gruplarına göre ilaç satışlarına baktığımızda en yüksek payın onkoloji ilaçlarında olduğu, bunu Anti-Diyabetik ilaçlar ve Antiromatizmal ilaçların izlediği görülmektedir. 2024 yılında ise ilk üç sıranın değişmeyeceği ancak aşılardan öneminin artacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 1: Dünya Geneli Tedavi Gruplarına Göre İlaç Satışları (Milyar Dolar)

Tedavi Alanı	2018		2024 (Tahmini)	
	Değer	%	Değer	%
Onkoloji	124	14,3	237	19,4
Anti-Diyabet	49	5,6	58	4,7
Antiromatizmal	58	6,7	55	4,5
Aşılar	31	3,5	45	3,7
Antiviraller	39	4,5	42	3,5
İmmünoşüpresanlar	14	1,6	36	3,0
Dermatoloji	16	1,8	32	2,6
Bronkodilatör	28	3,2	31	2,5
Duyu Organları	22	2,6	31	2,5
Antikoagülanlar	19	2,2	25	2,0
Anti-Hipertansif	23	2,7	24	2,0
MS Terapileri	23	2,6	21	1,7
Anti-Fibrinolitikler	14	1,6	18	1,5
Antihiperlipemikler	10	1,1	18	1,4

Gamlobulinler	11	1,2	15	1,2
İLK 15	479	55,4	686	56,1
Diğerleri	385	44,6	536	43,9
Toplam	864		1.222	

Kaynak: (KPMG, 2020: 6; Evaluate Pharma, 2019: 20-21).

Uluslararası ilaç firmalarının dünya ilaç piyasasındaki yerine bakıldığında 2018 yılı itibarıyla Pfizer'ın %5,5 oran ile en yüksek pazar payına sahip olduğu görülmektedir. Roche %5,4, Novartis %5,3, Johnson & Johnson (J&J) %4,7, Merck & Co %4,5, Sanofi %4,2, Abb Vie %3,9 ve Glaxo Smith Kline Plc %3,7 (KPMG, 2020: 7) Pfizer'ı izlerken, bu şirketler toplam sektörün üçte birinden fazlasını kontrol etmektedir. Bu ilaç şirketleri patent korumasının da etkisiyle tekel fiyatlandırma güçlerini 20 yıl veya daha uzun bir süre boyunca sürdürmektedir. Sektörde bir ilaca ait patentin süresi sona erdiğinde, jenerik ilaç üreticileri pazara girebilir. Ancak, jenerik ilaç şirketi tekellerin baskısı nedeniyle ilaç fiyatları genellikle düşmemektedir (Özden ve Ersan, 2019: 6).

Teknoloji şirketlerinin bile neredeyse iki katı Ar-Ge harcaması yapan sektörün, Ar-Ge harcamalarını önümüzdeki dönemlerde de geçtiğimiz yıllara göre azda olsa artırmaya devam edeceği öngörülmektedir. 2018 yılında reçeteli ilaç satışları/Ar-Ge oranı %21,6 iken bu oranın 2024 yılında %18'e gerilemesi beklenmektedir. Rakamsal olarak bakılırsa 2019'un toplam Ar-Ge harcaması 182 milyar dolar iken, 2024 yılında tahmini 213 milyar dolar olması beklenmektedir. Dünya ilaç sektöründe Ar-Ge harcamalarında başı Roche firması çekerken 2024 itibarıyla liderliği Johnson & Johnson'ın devralabileceği öngörülmektedir. Yine aynı periyotta Ar-Ge harcamalarında büyüme ivmesi itibarıyla Glaxo Smith Kline'in lider olacağı tahmin ediliyor (KPMG, 2020: 7).

2. TÜRKİYE İLAÇ SEKTÖRÜ

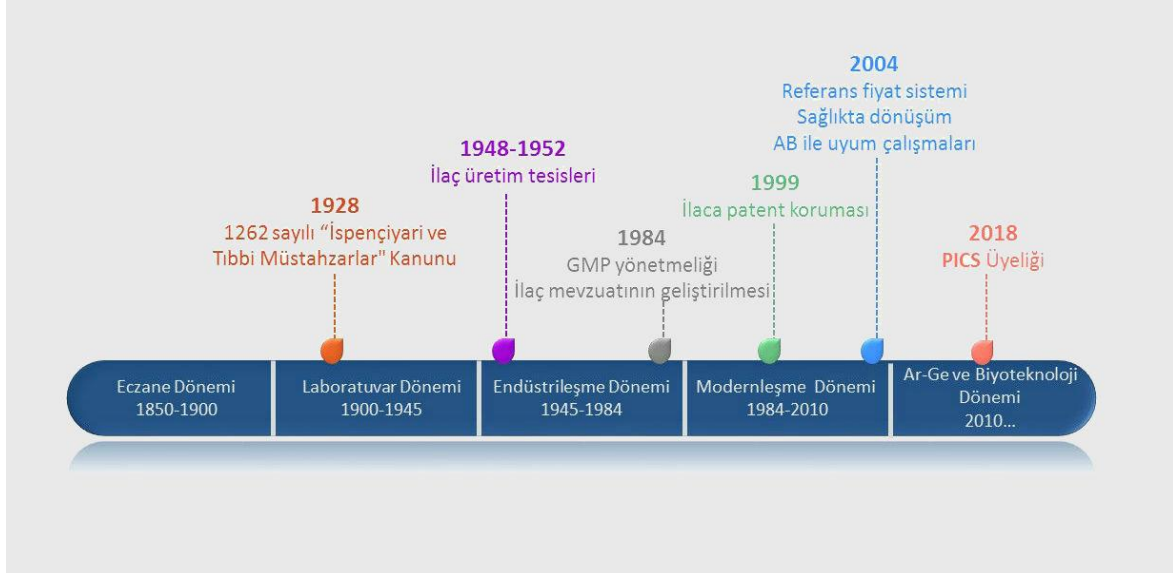
2.1. Türkiye'de İlaç Sektörünün Gelişimi

İlaç sanayi Türkiye'de ilk kurulan sektörlerden birisidir. Bölgesel olarak değerlendirildiğinde uzun dönemde güçlü bir büyümeyi sağlayacak yapıya sahiptir (Özden ve Ersan, 2019: 9). Halen ileri teknoloji gerektiren ürünler (biyoteknolojik ürünler) dışında her türlü ürünü üretebilme ve gelişmiş ülkelerle rekabet edebilme kapasitesine sahiptir (Kaya, 2016: 15). Köklü geçmişi, üretim deneyimi, nitelikli insan kaynağı ve ihracat gücü sektörün potansiyelini besleyen en önemli unsurlardır (İEİS, 2018: 3). Sektörün Türkiye'deki yapısı dünyadakinin aksine çok sayıda firmanın faaliyet gösterdiği parçalanmış bir görünümde (Türkiye İş Bankası, 2018: 15).

Türkiye ilaç sektörünün tarihi gelişimini incelediğimizde genellikle üç dönemde ele alındığı görülmektedir. Cumhuriyet öncesi dönem, Cumhuriyetten II. Dünya savaşına kadar olan dönem ve II. Dünya savaşıdan günümüze kadar olan dönem. Cumhuriyet öncesi dönemde (Eczane dönemi) yabancı kökenli ilaçlar yurt içinde herhangi bir ruhsat, fiyat ve kalite denetimine tabi tutulmadan serbestçe satılmaktaydı. Yurt içinde ise eczanelerde bazı solüsyonlar, kodeks ampulleri ve kuvvet macunları dışında üretim yapılmamaktadır. İhtiyacın tamamı serbest ithalat ile karşılanmaktadır (Say, 1977: 6).

Cumhuriyetin ilanından sonra yerli ilaç sanayinin kurulması için ilk adım olan Müstahzar ilaç ithali ve satışı konusunda devlet kontrolü sağlanarak ilaçlar için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir. 1928 yılında çıkarılan 1262 sayılı "Tıbbi ve İspeçiyari Müstahzarlar Kanunu" ile yerli ilaç sanayinin kurulması ve gelişmesine imkan sağlanmıştır (Say, 1977: 6). Türkiye ilaç sanayi II. Dünya savaşına kadar olan süreçte fazla varlık gösteremezken, II. Dünya savaşıdan sonra önemli aşamalar kaydetmiştir. Savaş sonrası tüm dünyada başlayan endüstrileşme çabaları ve Türkiye'deki liberalleşmeyle birlikte yerli

ilaç üretim tesisleri kurulmaya başlanmıştır. Devletin sağladığı imkanların artması ile 1952'den sonra yerli ve yabancı ilaç fabrikaları kurulmuş, yabancı sermayenin pazara girişi ise üretim teknolojisini ve altyapıdaki gelişmeyi desteklemiştir (Kaya, 2016: 15). 1953-1957 döneminde ilaç sanayi önemli gelişmeler kaydetmiş, kurulan modern tesisler ile yurt içi talebin %60'nı karşılar duruma gelmiştir. Hatta bir miktar da ihracat yapar düzeye ulaşmıştır (Say, 1977: 6).

Şekil 3: İlaç Sanayi'nin Türkiye'de Tarihsel Gelişimi

Kaynak: (İEİS, 2020). http://www.ieis.org.tr/ieis/tr/turkiye_ilac_endustrisi

Sektöre yönelik olarak 1984 yılında uygulamaya konulan yasal düzenlemeler ve teşvikler sektördeki yatırımları önemli ölçüde artırmıştır. Türkiye ilaç pazarı, 1990'lı yıllarla birlikte büyüme trendi içerisine girmiş, özellikle 2001 krizinden sonra büyüme hız kazanmıştır (Petrol-İş Araştırma, 2010: 8). 1999 yılında ilaca patent korumasının getirilmesi, 2003 yılında Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın hayata geçirilmesi, 2004 yılında ilaçta referans fiyat uygulamasının getirilmesi, devletin kamu hastanelerine ilaç temininden çekilmesi, SSK İlaç Fabrikası'nın kapatılması ve düzenlenen yeni ilaç protokolleri gibi uygulamalar ve ilaç pazarındaki büyüme endüstrinin hızla büyümesine önyak olmuştur. Ayrıca bu durum sağlık ve ilaç alanında özel sektörün etkinliğinin giderek artmasına neden olmuştur (Petrol-İş Araştırma, 2010: 8; Kaya, 2016: 4; İEİS, 2020a).

Günümüzde Türkiye ilaç sektörü önemli miktarlarda ve çeşitlilikte üretim ve ihracat imkanına sahip, uluslararası norm ve standartların uygulandığı, özel üretim teknolojisi gerektiren ürünler (biyoteknoloji vb.) dışında her türlü ürünü üretebilen, AB ülkeleri ile kıyaslanabilir bir teknoloji düzeyine ulaşmıştır (TİTCK, 2018: 76). İlaçların kalite standartları doğrultusunda üretimini ve kontrolünü sağlayan uluslararası bir kurallar bütünü olan "İyi Üretim Uygulamaları"na (GMP) 1984 yılında geçen ülkemiz, 01.01.2018 tarihinde de beşeri tıbbi ürünler alanında GMP denetim standartlarının uluslararası adaptasyonuna ve gelişimine liderlik etmekte olan otoriteler arası koordinasyon kuruluşu olan "Farmasötik Denetim İşbirliği Konvansiyonuna (PIC/s)" kabul edilmiştir (TİTCK, 2018: 87). PIC/s tam üyeliği Türkiye'nin uluslararası tanınırlığı ve ilaç sektörünün uluslararası ticareti için önemli avantajlar sağlamasından dolayı oldukça önemlidir.

Türkiye ilaç sektörü incelendiğinde gelişmiş bütün ülkelerde olduğu gibi bazı ürünlerin nihai ürün şeklinde ithal edildiği görülmektedir. İthal edilen ilaçlar ise özellikle yeni ve yüksek teknoloji gerektiren, biyoteknolojik olarak üretilen, implante edilen ilaçlar, yeni ilaç taşıyıcı sistemler, aşular, kan ürünleri, değiştirilmiş salım özelliği gösteren ilaçlar, insülin, kanser ilaçları, bazı hormonlar, bazı radyonüklidler, bazı oftalmolojik preparatlar

ve antidotlardır. Üretim jenerik/eşdeğer ilaçlar üzerinde yoğunlaşırken, ilaç etkin madde üretimi de yapılmaktadır (TİTCK, 2018: 76).

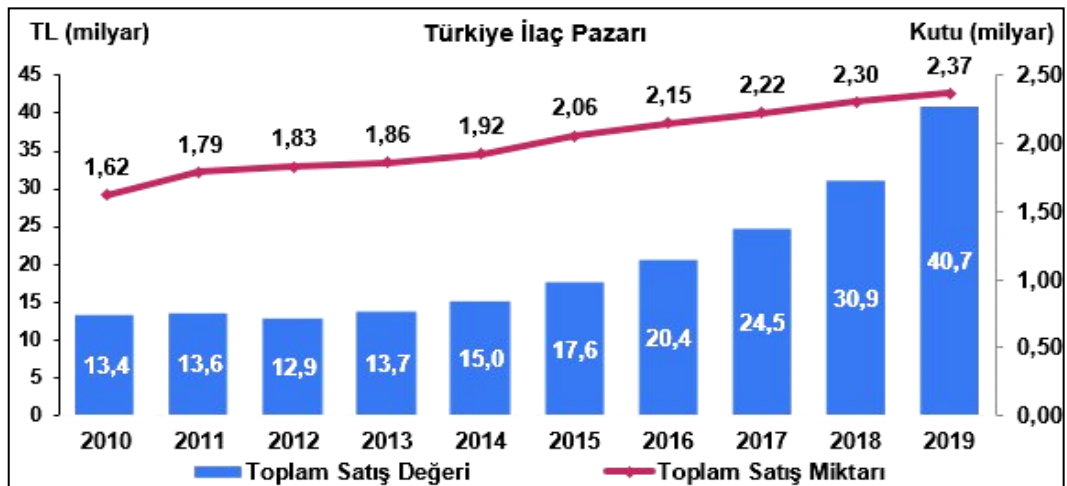
Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, Türkiye’de sağlık harcamaları 2018 yılında 165.234 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Toplam sağlık harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı ise %4,4 olmuştur. Türkiye’de de diğer tüm ülkelerde olduğu gibi 2008 küresel krizinin bir sonucu olarak sağlık harcamaları kontrol altına alınmak istenmiş, sağlık ve ilaç harcamalarının düşürülmesi çabasına girilmiştir. Bu bağlamda 2010 yılında başlayan global bütçe uygulaması da Türkiye’de ilaç sektörü için bir milat olmuştur.

Türkiye ilaç endüstrisi bugün 12 binden fazla ürün, uluslararası standartlarda üretim yapan 83 ilaç tesisi, yaklaşık 470 kuruluş ve 40 bin çalışanıyla (toplam istihdamının %0,2’si) 170’den fazla ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir (İEİS, 2020a). Alt yapı kolaylıkları nedeniyle üretici ve ithalatçı firmaların çoğunluğu Marmara Bölgesi’nde faaliyet göstermektedir. Yenilikçi üretime bağlı olarak dinamik bir yapısı olan sektörde, eğitim seviyesi yüksek, nitelikli işgücü ile çalışılmaktadır.

Türkiye 2018 yılı itibariyle 11 milyar dolarlık ilaç pazarıyla dünya sıralamasında 15. sırada yer almıştır (Atasever, 2019: 46). Kamu harcamalarında devam eden büyüme, pazarın büyümesini desteklemeye devam etmektedir. Ancak yerlileştirme ve fiyatlandırma politikalarından kaynaklanan pazardaki doğal risklerin önümüzdeki dönemde de önemini koruyacağı düşünülmektedir. Nüfus artışı yavaşlamakta ve aynı zamanda da yaşlanmaktadır. Bu çerçevede, önümüzdeki dönemde ülkemizde sağlık hizmetlerine ve ilaca duyulan ihtiyacın ve sektöre yönelik yatırımların artması muhtemeldir.

2.2. Genel Piyasa Durumu

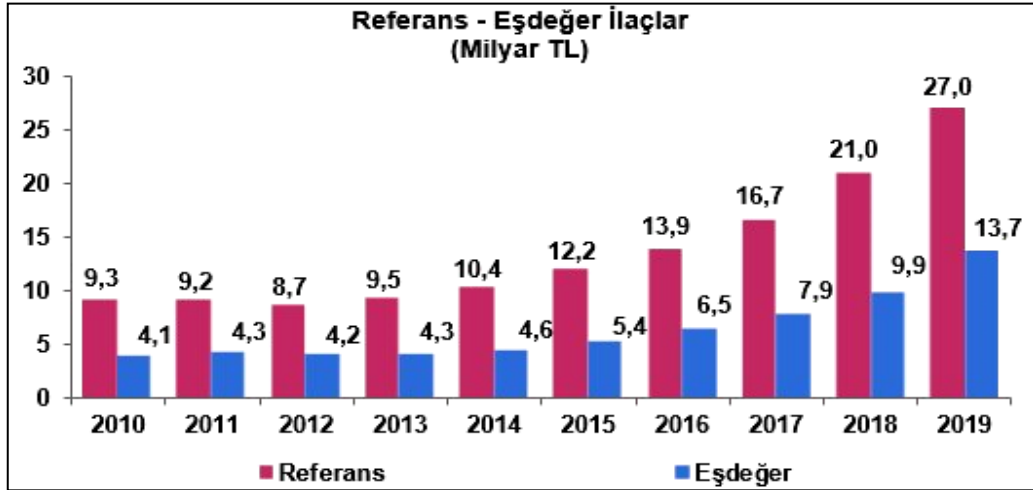
Türkiye ilaç pazarı 2019 yılında hastane ve eczane kanalında değer ölçeğinde bir önceki yıla göre %31,7’lik büyüme ile 40,7 milyar TL’ye, kutu ölçeğinde ise %3’lük artış ile 2,37 milyar kutu satış miktarına ulaşmıştır. Sektörde son on yılda değer ölçeğinde yaklaşık %300, kutu bazında ise %46,3 oranında büyüme gerçekleşmiştir. (İEİS, 2020a). Bu artışta kamu sağlık hizmetlerine ve hekime erişimdeki artış, ortalama yaşam süresindeki yükselme, artan ve yaşlanan nüfus gibi faktörler etkili olurken, ilaç bedellerinin çok büyük bölümünün kamunun ve sigorta şirketlerinin geri ödeme sistemine dahil olması etkili olmuştur. Türkiye’de ilaç sektörünün en önemli alıcısı %90 oranla kamu kesimidir. Sağlık Bakanlığı stratejik planına göre, sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan artış ile birlikte ilaca erişim kolaylaşmış ve yıllık kişi başına ilaç tüketimi 2017 yılında 170 dolara yükselmiştir (OECD ortalaması 527 dolar) (Özden ve Ersan, 2019: 14).

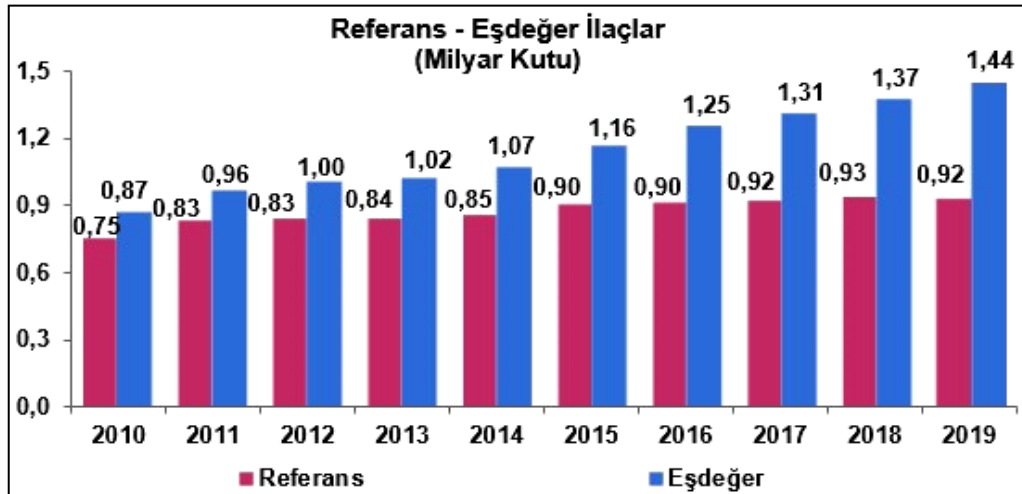
Şekil 4: Türkiye İlaç Pazarı

Kaynak: (İEİS, 2020a).

Şekil 5 ve Şekil 6’da Türkiye’de referans ve eşdeğer ilaçların piyasadaki gelişimi görülmektedir. Buna göre referans ilaç pazarı, değer bazında yaklaşık %26,8 oranında büyüyerek 2019 yılında 27 milyar TL’ye ulaşırken, kutu ölçüğünde 920 milyon kutu satış gerçekleşmiştir. Son on yıllık büyüme ise %290 olarak gerçekleşmiştir. Eşdeğer ilaç pazarı ise bir önceki yıla göre %38,4 büyüyerek değerinde 13,7 milyar TL’ye kutu ölçüğünde ise 1,44 milyar hacme ulaşmıştır (İEİS, 2020a). İEİS (2020a) verilerine göre son on yılda referans ilaçların pazar payı hem değer ölçüğünde hem de kutu bazında düşerken, eşdeğer ilaçların pazar payı artış göstermektedir. İthal eşdeğer ürünlerin pazar paylarının düşmesinde yurt dışı GMP denetimlerinin etkili olduğu söylenebilir.

Şekil 5: Referans-Eşdeğer İlaçların Pazardaki Gelişimi Değer Ölçeğinde

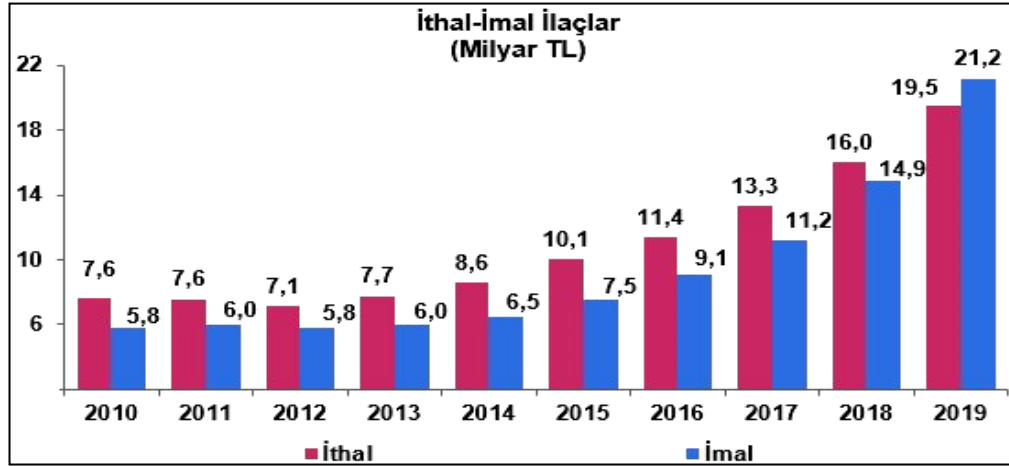
Kaynak: (İEİS, 2020a).

Şekil 6: Referans-Eşdeğer İlaçların Pazardaki Gelişimi Kutu Bazında

Kaynak: (İEİS, 2020a).

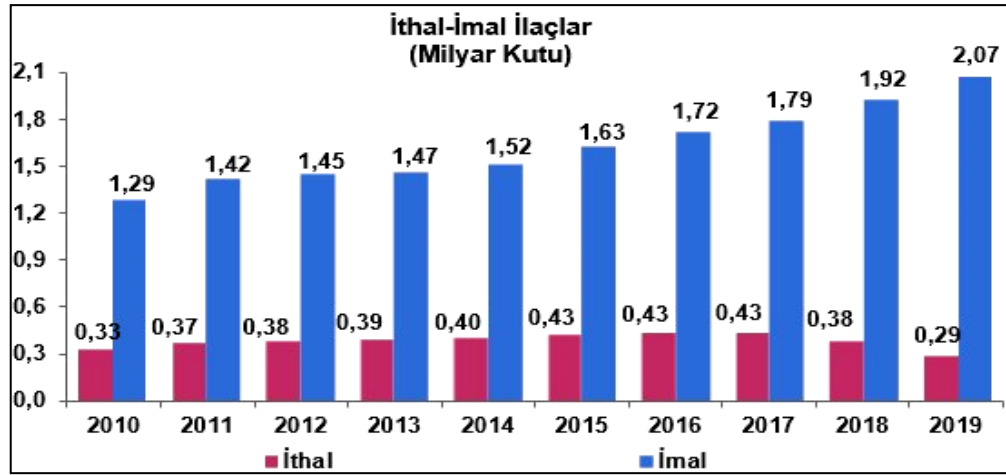
Şekil 7 ve 8’de Türkiye’de ilaçların ithal-imal durumuna göre Pazar payları görülmektedir. İthal ilaç pazarında 2012 yılında başlayan büyüme devam ediyor. Bu pazarda ithal ilaçların payı bir önceki yıla göre %21,9 büyüme ile 2019 yılında değerinde 19,5 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Kutu bazında ise satışlar aynı dönemde 0,38 milyar kutudan %23,7 oranında azalarak 0,29 milyar kutuya düşmüştür. Bu dönemde yurt içinde üretilen ilaçlar hem değer ölçüğünde hem de kutu bazında önemli artışlar sağlayarak 21,2 milyar TL’ye ve 2,07 milyar kutu satışına ulaşmıştır. Son on yılda ithal ilaçların Pazar payı değerinde %56,8’den %46,9’adüşerken, kutu bazında %20,4’ten %12,4’e gerilemiştir. Buna

karşın imal ilaçların aynı dönemde değer ölçüğünde pazar payı %43,2'den %52,1'e, kutu bazında ise %79,6'dan %89,6'ya yükselmiştir (İEİS, 2020a).

Şekil 7: İlaçların İthal-İmal Durumuna Göre Pazar Payları (Değer Ölçeğinde)

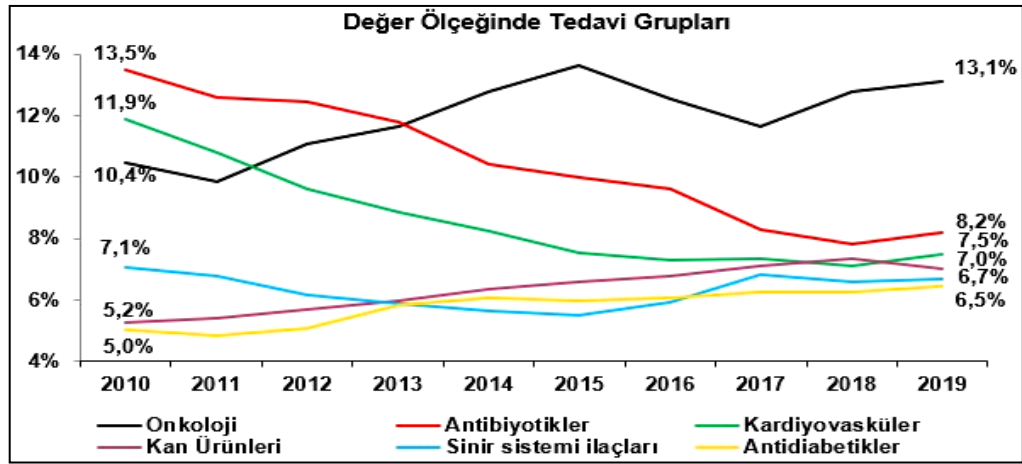
Kaynak: (İEİS, 2020a).

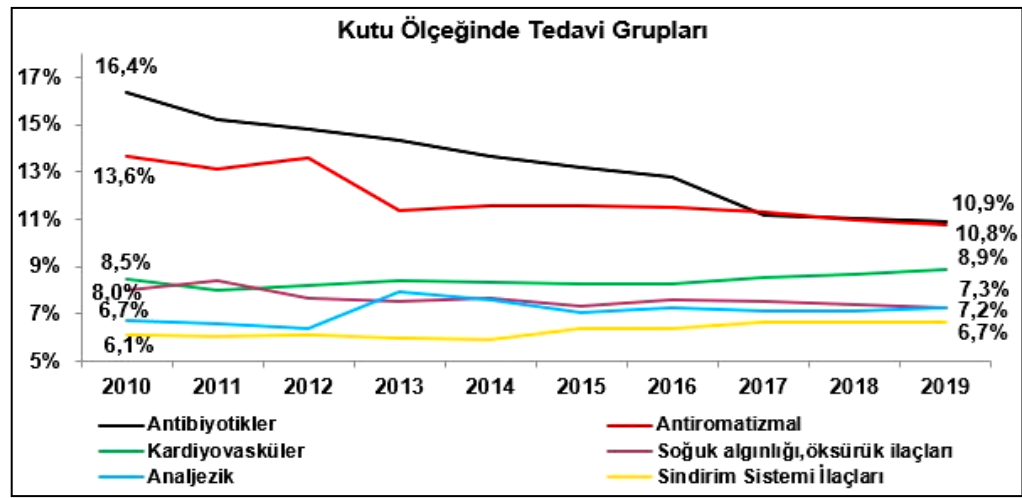
Şekil 8: İlaçların İthal-İmal Durumuna Göre Pazar Payları (Kutu Bazında)

Kaynak: (İEİS, 2020a).

Türkiye ilaç pazarında tedavi gruplarına göre ilaç tüketimi Şekil 9 ve 10'da verilmektedir. Buna göre son on yılda pazarda onkoloji ilaçlarının satış değerlerinin yükseldiği diğer ilaçların ise satış değerlerinin ya çok az yükseldiği yada düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. Onkoloji ilaçları 2019 yılında pazarda %13,1'lik pay ile değer bazında en çok satışa sahip tedavi grubu olmuştur. Onu antibiyotikler, kardiyovasküler ilaçlar, kan ürünleri, sinir sistemi ilaçları ve antidiabetikler izlemektedir.

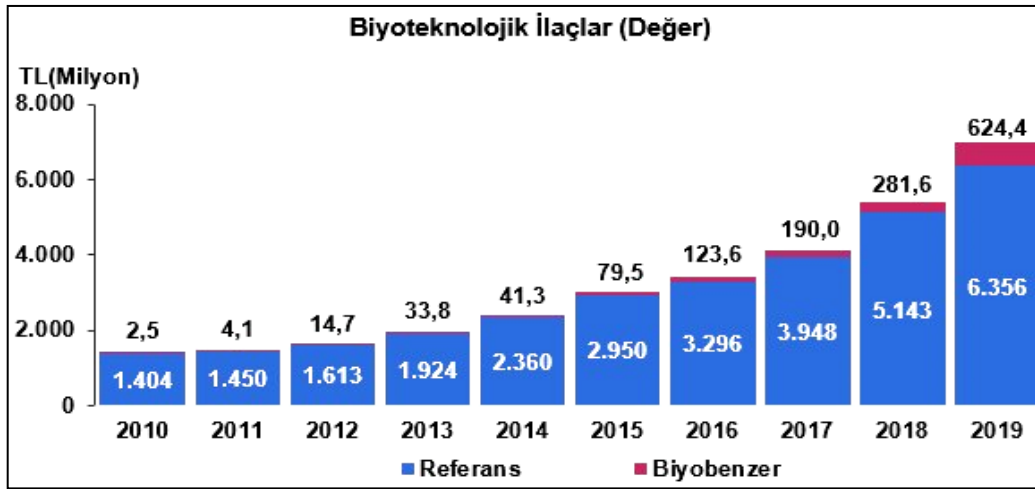
Şekil 9: Tedavi Gruplarına Göre İlaç Tüketiminin Gelişimi (Değer Ölçeğinde)
Kaynak: (İEİS, 2020a).

Şekil 10: Tedavi Gruplarına Göre İlaç Tüketiminin Gelişimi (Kutu Bazında)
Kaynak: (İEİS, 2020a).

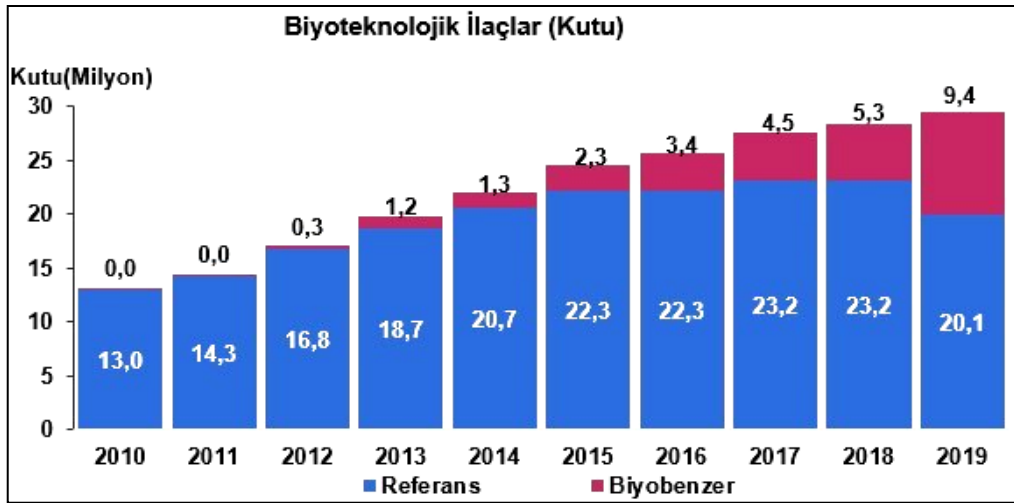
Tedavi gruplarına göre kutu ölçeğinde ilaç tüketiminde ise 2019 yılında en çok tüketilen tedavi grubu %10,9 pay ile antibiyotikler olmuştur. Antibiyotikleri sırasıyla, antiromatizmal ilaçlar, kardiyovasküler ilaçlar, soğuk algınlığı-öksürük ilaçları, analjezikler ve sindirim sistemi ilaçları izlemektedir. Antibiyotik ve antiromatizmal ilaçların son on yılda kullanımının azalmasında ülkede uygulanan sağlık ve ilaç politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak, kişi başı antibiyotik tüketiminde halen Avrupa ülkeleri arasında Türkiye ilk sıradadır.

Biyoteknolojik ilaçların dünya ilaç sektöründe payı giderek yükselmektedir. Ülkemizde de benzer bir durum söz konusudur. 2010 yılında dünya ilaç sektöründe %17'lik paya sahip olan biyoteknolojik ilaçlar, 2018 yılında %26'lara yükselmiş 2024 yılında ise %30'ları geçmesi beklenmektedir (Atasever, 2019: 45). Türkiye'de ise biyoteknolojik ilaçlar 2018 yılında 5,4 milyar TL ile reçeteli ilaç pazarı içerisinde yaklaşık %17,6'lık bir paya sahip olmuştur (İEİS, 2019a: 9).

Şekil 11: Biyoteknolojik İlaçların Pazardaki Gelişimi (Değer Ölçeğinde)

Kaynak: (IEİS, 2020a).

Şekil 12: Biyoteknolojik İlaçların Pazardaki Gelişimi (Kutu Bazında)

Kaynak: (IEİS, 2020a).

Biyoteknolojik ilaçlar, canlı sistem ve organizmalar kullanılarak üretilen, geliştirilmesi ve üretilmesi önemli bir inovasyon, teknolojik birikim ve yatırım gerektiren ilaçlardır. Bu ilaçlar Türkiye ilaç pazarında reçeteli ilaçların %17,2'sini oluşturarak 2019 yılında 7 milyar TL'ye ulaşmış ve 29,4 milyon kutu satış gerçekleşmiştir (Şekil 11 ve 12). Referans biyoteknolojik ilaçlar aynı dönemde %23,6 artışla 6,4 milyar TL'ye, biyobenzer ilaçlar ise aynı dönemde %121,6 artış göstererek 624,4 milyon TL'ye ulaşmıştır. Ülkemiz bu ilaçların ithalatına bağımlı durumdadır. Bu tür ilaçların yurtiçinde geliştirilmesi ve üretilmesi hem ilaca erişimin kolaylaşmasını sağlayacak hem de ilaçta dış ticaret açığını düşürerek ülke ekonomisine katkı sağlayacaktır.

2.3. Büyüme

2018 yılı itibarıyla dünyanın en büyük 10 ilaç firmasının Türkiye pazarına satışı bulunmaktadır. ABD'li Pfizer, İsviçreli Roche ve Fransız Sanofi ilk 3 sırada yer alırken aynı zamanda Türkiye'de üretim de gerçekleştirmektedirler. Aynı dönemde sektörde faaliyet gösteren toplam firma sayısı 488, çok uluslu firma sayısı ise 130 olmuştur. Pazar incelendiğinde, çok uluslu firmaların değer ölçeğinde pazar payı azalarak %66'ya gerilemiştir. Son yıllarda pazarda başı çeken firmaların pazar payları azalmış, pazarın

%90'ını oluşturan firma sayısı 2018 yılında 66'ya yükselmiştir. Bu firmalar içinde çok uluslu şirketlerin payı %69'dur (Özden ve Ersan, 2019: 22; İEİS, 2019a: 3).

Mevcut ürünlere olan talebin artması, fiyat artışları ve daha yüksek fiyatlı ürünlere olan artan eğilim sektördeki büyümenin kaynakları olarak görülmektedir. Yıl genelinde hepsi reçeteli statüsünde olmak üzere başta onkoloji ilaçları ve antibiyotikler olmak üzere toplamda 307 yeni ürün piyasaya girmiştir (KPMG, 2019: 11). Söz konusu ilaçlar içinde adet bazında en fazla paya sahip olan tedavi grubu onkoloji ilaçları olurken, bunu antibiyotikler izlemektedir. Pazaraya yeni giren 269 adet eşdeğer ilacın 5'i biyobenzer ilaçtır. 269 adet eşdeğer ilacın 256'sı imal 13 tanesi ithal ürün sınıfındadır. Pazaraya yeni giren 38 referans ilacın 7'sinin eşdeğeri bulunurken 31'nin eşdeğeri yoktur (KPMG, 2019:11).

Türkiye ilaç sektöründe 2023 yılına kadar yıllık büyüme oranının %18'in üzerinde olması tahmin edilmektedir (Özden ve Ersan, 2019: 11). Türkiye Avrupa'nın en düşük ilaç fiyatlı ülkelerinden biridir. Türkiye ilaç sektörü 2012 yılını küresel satış hacminde 16. sırada iken 2018 yılında 15. sırada bulunmaktadır (Atasever, 2019: 46).

2.4. Ar-Ge

İlaç sektöründe Ar-Ge süreci molekülün icadından, halka satışa sunulabilen güvenli ve etkin bir ilaç olmaya kadar giden uzun ve oldukça maliyetli bir süreçtir. Küresel ölçekte yapılan Ar-Ge harcamalarının yaklaşık %20'si ilaç sektörü tarafından yapılmaktadır. Türkiye ilaç sektöründe 2010 yılında sadece 4 olan akredite Ar-Ge merkezi sayısı 2019 Mayıs ayı itibarıyla 32'ye yükselmiştir (KPMG, 2020: 19). Bu sayının hızla artışı hem sektörün ihtiyaç duyduğu kapasite artırımını besleme hem de katma değer yaratma açısından önemlidir. 1.298 kişinin çalıştığı bu şirketlerin 13'ü İstanbul, 8'i Tekirdağ, 3'ü Kocaeli ve 2'si Kırklareli'nde bulunmaktadır. Ar-Ge merkezi bulunan diğer iller ise Ankara, Balıkesir ve Konya'dır (Özden ve Ersan, 2019: 15). Buna göre Marmara bölgesinde bir yoğunlaşma olmaktadır. Ar-Ge merkezlerinin sayılarındaki artışa paralel olarak sektörde ki harcamalar da artmaktadır. İlaç sektörünü de kapsayan eczacılık ürünleri ve malzemeleri imalatı sektöründe ilaç Ar-Ge harcaması, 2010 yılındaki 92,1 milyon TL düzeyinden %241 artışla 2017 yılında 314,1 milyon TL'ye ulaşmıştır (İEİS, 2019a: 18). Ar-Ge giderlerinin net satışlar içindeki payı dünyadaki büyük ilaç firmalarında %15 seviyesindeyken Türkiye'de %2 seviyesindedir (Özden ve Ersan, 2019: 15). Ülkemiz, Temmuz 2018 itibarıyla klinik araştırma sayısı bakımından Avrupa'da 13, dünyada ise 23. sırada yer alıyor. Araştırma sayısı itibarıyla küresel hacimden aldığımız pay ise %1,3 seviyesindedir (KPMG, 2020: 19; T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019; 15).

2.5. Üretim

Türkiye'de 2019 Mayıs itibarıyla uluslararası standartlarda üretim yapan çoğu Marmara Bölgesi'nde olmak üzere 92 adet üretim (Özden ve Ersan, 2019: 16) ve 11 adet hammadde tesisi bulunmaktadır. Sanayi üretim endeksi verilerine göre, 2010-2018 yılları arası dönemde ilaç sektöründe üretim %102,4 artmıştır (İEİS, 2019a: 19). Sektör 2018 yılında ortalamada %6,5 oranında büyüme yakalamıştır (KPMG, 2019: 15). Alt yapı kolaylıkları, ulaşım ve iletişim imkânları, sağlık kuruluşlarının bu bölgede yoğunlaşması nedeniyle üretici ve ithalatçı firmalar Marmara Bölgesi'nde yoğun olarak faaliyet göstermektedir. Son dönemlerde yaşanan millileşme ve yerli üretimin teşvik edilmesi ile yılda 11 binden fazla ürün sunulan sektörde sahip olunan üretim teknolojisinin katkısıyla ithal ikameci bir politika uygulanması ve tüketilen ürünlerin yurt içinde üretilmesi amaçlanmaktadır (Özden ve Ersan, 2019: 16). Doğal olarak, bu uygulama dış ticarete

olumlu katkı sağlamaktadır. Global firmalarla yapılan üretim anlaşmaları söz konusu ürünlerin ihracatını içerdiği için ihracat artmaktadır.

Yerelleşme stratejisinin sonucu olarak imal ilaçların payının ithal ilaçlara göre artması beklenmektedir. Satılan ilaçların kutu bazında %84'ü, değer bazında ise yaklaşık yarısı Türkiye'de üretilmiştir. Bu veriyi yorumlarken Türkiye'de imal edilen ilaçların hammaddelerinin (etken madde) çoğunun (%80 oranında) yurtdışından ithal edildiğini hatırlamakta fayda vardır. Belli başarıların elde edildiği yerelleşme stratejisinin etkinliğini artırmak için etken madde üretimi ve Ar-Ge'ye ağırlık verilmesi gerekmektedir (KPMG, 2019: 22).

2.6. İstihdam

Türkiye ilaç sektöründe 2019 yılı itibariyle yaklaşık 40.000 kişi istihdam edilmektedir. Sektör ağırlıklı olarak Marmara bölgesinde faaliyet göstermekte ve çalışanlarının önemli bölümü yükseköğrenim mezunu olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, ağırlıklı olarak nüfus yoğunluğu ve lojistikle ilgili olmakla birlikte yetişmiş personele kolay erişim de önemli bir nedendir (KPMG, 2020: 19). Günümüzde Türkiye'de sektöre uzman eleman sağlayan 26 adet eczacılık fakültesi, 31 adet kimya mühendisliği bölümü, 46 adet kimya bölümü, 49 adet biyoloji bölümü, 81 adet tıp fakültesi, 34 adet genetik ve moleküler biyoloji bölümü ve 28 adet kimya teknolojisi bölümü bulunmaktadır (KPMG, 2019: 16). Doğası gereği sektör dinamik bir yapıya sahiptir ve insan kaynağı ile sürekli olarak kendini yenileyen bir yapıdadır. Sektör istihdamının büyük bölümü üretim sürecinin dışında yani, ruhsat, fiyatlandırma, satış ve pazarlama gibi alanlarda çalışmaktadır.

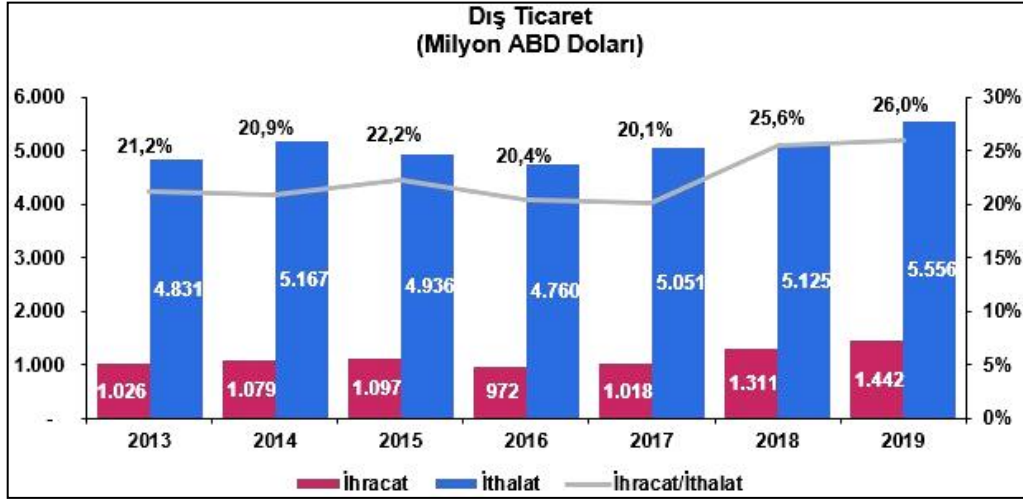
2.7. Gelişim

Türkiye, ilaçların kalite standartları doğrultusunda üretimini ve kontrolünü sağlayan uluslararası bir kurallar bütünü olan "İyi Üretim Uygulamaları"na (GMP) 1984 yılında geçmiştir. 1 Ocak 2018 tarihi itibariyle de, üyeleri arasında ABD, Almanya, Avustralya, İsviçre, Japonya ve Kanada'nın da bulunduğu "Uluslararası İlaç Denetim Birliği" (PIC/S) üyeliğine kabul edilmiştir (İEİS, 2019a: 25). Bu Türkiye ilaç sektörü için çok önemli bir gelişmedir. Türkiye ilaç sektörü, yenilikleri diğer ülkelere göre daha geriden takip etmektedir. Türkiye 3 yaştan büyük ürün lansmanı sıralamasında 68. sırada olup lansmanı gerçekleştirdiği ürünlerin %54'ü 3 yaştan büyük olarak gerçekleşmiştir. ABD'de ise üretilen ilaçların %99'u, Almanya'da üretilen ilaçların %96'sı, İngiltere'de üretilen ilaçların %95'i üç yaştan küçüktür (Özden ve Ersan, 2019: 17). Sonuç olarak, ABD, Almanya ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeler henüz keşfedilmemiş ilaçlara odaklanmakta ve ürettiği ürünlerin %99'nu yeni ürünler oluşturmaktadır.

Türkiye Pharmerging grubu içerisinde 381 aktif klinik ile 6. sıradadır. Klinik denemeler olarak önemli ilerleme kaydetmiş olan Türkiye bölgesel Merkez haline gelmiştir. Grupta ilk beşi Rusya, Polonya, Çin, Hindistan ve Brezilya oluşturmaktadır (Özden ve Ersan, 2019: 18). İlaç sektörünün Pharmerging grubu incelendiğinde 2014-2018 yılları arasında çok uluslu şirketler yıllık olarak %9 büyürken, yerel şirketler %10 büyümüşür. Diğer bir ifade ile yerel piyasa oyuncuları çok uluslu şirketlere göre daha fazla büyümüşür. Çok uluslu şirketlerin yıllık en çok büyüme gerçekleştirdiği ülkeler Türkiye, Çin, Suudi Arabistan iken, yerel şirketlerin yıllık en çok büyüme gerçekleştirdiği ülkeler Türkiye, Suudi Arabistan ve Brezilya'dır. Buna göre Türkiye yerel şirketlerin en çok büyüdüğü Pharmerging ülkesidir. Türkiye, pharmerging ülke grubunda 2018 yılında büyüme açısından ilk sıradadır (Özden ve Ersan, 2019: 19).

2.8. Dış Ticaret

Türkiye’de ilaç üretimi büyük oranda iç piyasaya yönelik olarak yapılmakla beraber az miktarda da olsa ilaç hammaddesi ve mamul ilaç ihracatı yapılmaktadır. İlaç sektörünün dış ticaret hacmi son yıllarda devamlı olarak artış göstermektedir. Avrupa Birliği (AB), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri başta olmak üzere 170’den fazla ülkeye ihracat gerçekleştiren Türkiye ilaç endüstrisinin ihracatı 2019 yılında 1,4 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir.

Şekil 13: İlaç Piyasasında Türkiye'nin Dış Ticareti

Kaynak: (İEİS, 2020a).

İEİS aylık raporlarından (İEİS, 2019b; İEİS, 2020b) edinilen bilgilere göre Türkiye'nin ilaç ihracatı 2019 yılında bir önceki yıla göre %23,0 artarak 1,172 milyar dolar seviyesinden 1.442 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. İthalat ise aynı dönemde yaklaşık %11,0 artışla 5.003 milyon dolar seviyesinden 5.556 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Türkiye’de ilaç sektörü geleneksel olarak dış ticaret açığı veren bir sektördür. Sektörün dış ticaret hacmi 2019 yılı sonu itibariyle yaklaşık yedi milyar doları geçerken, Türkiye dış ticareti içinde %1,79 oranında bir paya sahip olmuştur. Sektörde ihracatın ithalatı karşılama oranı yaklaşık %26 iken, dış ticaret dengesi 4,1 milyar dolar açık vermiştir. Türkiye, 2018 yılında dünya ilaç ihracatı sıralamasında 30. sırada iken ithalatta 23. sırada yer almıştır.

3. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İlaç sanayi Türkiye’de kurulan ilk endüstrilerden biri olmasına rağmen uzun yıllar gelişme gösterememiştir. Ülkemiz için ekonomik ve stratejik önem arz eden sektörde, 1984 yılında uygulamaya konulan yasal düzenlemeler ve teşvikler yatırımları önemli ölçüde artırmış, sektör 1990’lı yıllarla birlikte büyüme trendi içerisine girmiş, özellikle 2001 krizinden sonra büyüme hız kazanmıştır. İlaça patent korumasının getirilmesi (1999), Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın hayata geçirilmesi (2003), ilaçta referans fiyat uygulamasının getirilmesi (2004), devletin kamu hastanelerine ilaç temininden çekilmesi, SSK İlaç Fabrikası’nın kapatılması, düzenlenen yeni ilaç protokolleri ve pazarın büyümesi Türkiye ilaç endüstrisinin büyümesine önyak olmuştur.

Türkiye ilaç sektörü günümüzde uluslararası norm ve standartların uygulandığı, özel üretim teknolojisi gerektiren ürünler (biyoteknoloji vb.) dışında her türlü ürünü üretebilen, AB ülkeleri ile kıyaslanabilir bir teknoloji düzeyine sahiptir. 1984 yılında ilaçların kalite standartları doğrultusunda üretimini ve kontrolünü sağlayan uluslararası bir kurallar bütünü olan “İyi Üretim Uygulamaları”na (GMP) geçmiş, 01.01.2018 tarihinde de GMP denetim

standartlarının uluslararası adaptasyonuna ve gelişimine liderlik etmekte olan otoriteler arası koordinasyon kuruluşu olan “Farmasötik Denetim İşbirliği Konvansiyonuna (PIC/s)” kabul edilmiştir. Türkiye’nin GMP’ye geçişi ve PIC/s tam üyeliği uluslararası tanınırlık ve ilaç sektörünün uluslararası ticareti için oldukça önemlidir.

Türkiye ilaç sektöründe de bütün gelişmiş ülkelerde olduğu gibi bazı ürünler nihai ürün şeklinde ithal edilmektedir. Bu ilaçlar özellikle yeni ve yüksek teknoloji gerektiren, biyoteknolojik olarak üretilen ilaçlar sınıfındadır. Yurtiçi üretim jenerik/eşdeğer ilaçlar üzerinde yoğunlaşırken, azda olsa ilaç etkin madde üretimi de yapılmaktadır. Bu gün 40 bin çalışanıyla uluslararası standartlarda üretim yapan 83 ilaç tesisinde 12 binden fazla ürünü üreterek yaklaşık 470 kuruluş ile 170’ten fazla ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir (İEİS, 2020a). Yenilikçi üretime bağlı olarak dinamik bir yapısı olan sektörde, eğitim seviyesi yüksek, nitelikli işgücü ile çalışılmaktadır. Alt yapı kolaylıkları nedeniyle üretici ve ithalatçı firmaların çoğunluğu Marmara Bölgesi’nde yoğunlaşmıştır.

Türkiye 2018 yılı itibarıyla 11 milyar dolarlık ilaç pazarıyla dünya sıralamasında 15. sırada yer almıştır (Atasever, 2019: 46). Pazar 2019 yılında değer ölçüğünde 40,7 milyar TL’ye, kutu ölçüğünde ise 2,37 milyar kutu satış miktarına ulaşmıştır. Bu artışta kamu sağlık hizmetlerine ve hekime erişimdeki artış, ortalama yaşam süresindeki yükselme, artan ve yaşlanan nüfus gibi faktörler etkili olurken, ilaç bedellerinin çok büyük bölümünün (yaklaşık %90) kamunun ve sigorta şirketlerinin geri ödeme sistemine dahil olması etkili olmuştur. Türkiye’de sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaşması ile birlikte ilaca erişimde kolaylaşmış ve yıllık kişi başına ilaç tüketimi 2017 yılında 170 dolara yükselmiştir (Özden ve Ersan, 2019: 14).

Önemli miktarda Ar-Ge çalışmalarının yapıldığı sektörde 2019 yılı itibarıyla 32 adet Ar-Ge merkezi bulunmaktadır. Ancak, Ar-Ge harcamalarının miktarı istenen düzeye ulaşmamış 2017 yılında 314,1 milyon TL olmuştur (İEİS, 2019a: 18). Dünyadaki büyük ilaç firmalarında Ar-Ge giderlerinin net satışlar içindeki payı %15 seviyesindeyken Türkiye’de bu oran %2 seviyesindedir (Özden ve Ersan, 2019: 15). Ar-Ge çalışmalarının bir sonucu olarak ülkemiz, Temmuz 2018 itibarıyla klinik araştırma sayısı bakımından Avrupa’da 13, dünyada ise 23. sırada yer almaktadır.

Başta AB, Bağımsız Devletler Topluluğu, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri olmak üzere 170’den fazla ülkeye ihracat yapan Türkiye ilaç endüstrisi 2019 yılında 1,4 milyar dolar seviyesinde ihracat gerçekleştirmiştir. İthalat ise aynı dönemde 5.556 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Sektörün dış ticaret hacmi 2019 yılı sonu itibarıyla yaklaşık yedi milyar doları geçerken 4,1 milyar dolar açık vermiştir.

İlaç sektörü ülkemiz için ekonomik ve stratejik öneme sahiptir. Ayrıca bu günlerde tüm dünyayı saran ve yüz binlerce kişinin de ölümüne sebep olan Covid-19 salgını sektörün tüm dünya ülkeleri için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Bu açıdan son yıllarda yürütülen yerelleşme ve teknolojik dönüşüm hamlelerinin odağındaki sektörde sürece katkı sağlayacak her türlü yatırım ve çalışmanın yapılması gerekmektedir. Endüstriyi öncelikle bölgesel daha sonra ise küresel bir ilaç üretim merkezi haline getirmek için üretim teknolojisi ve kapasitesi en etkin şekilde kullanılmalıdır.

Zaten, Türkiye’de kamu harcamalarında devam eden büyüme, pazarın büyümesini desteklemeye devam ederken, nüfus artışının yavaşlaması ve aynı zamanda da yaşlanması, kişi başına ilaç tüketiminin düşük seviyelerde olması, hızla artan nüfus, değişen demografik yapı, ortalama yaşam süresinin uzaması, özellikle artan sağlık turizmi ve sağlanan devlet teşvikleri ilaç sektörünün büyümesini sürdürmesini destekleyecektir. Ayrıca, sayılan bu nedenlerden dolayı önümüzdeki dönemlerde ülkemizde sağlık

hizmetlerine ve ilaca duyulan ihtiyaç artacak ve sektöre yönelik yatırımların artmasına sebep olacaktır.

Türkiye ilaç sektörü üzerine yapılan bu inceleme ve değerlendirmeler sonucunda kısaca belirtmek gerekir ki; ilaç sektöründe Ar-Ge faaliyetlerinin ve harcamalarının artırılması, ilaç etken madde üretiminin artırılarak dışa bağımlılığın azaltılması, yeni ve orijinal ürünlerin geliştirilmesi, tüm ilaç türlerinde yerli üretimin teşvik edilmesi, özellikle üretiminde ileri teknoloji gerektiren ilaçlarda dışa bağımlılığın azaltılması, üretimin dış pazarlar içinde planlanması ve ilaç ihracatının artırılması, yüksek katma değere sahip ilaçların üretiminin teşvik edilmesi, devletin yeni ve orijinal ürün geliştiren firmalara teşvik ve destek sağlaması, hem ilaca erişimi kolaylaştıracak hem de ilaç fiyatlarını düşürecektir. Bu sayılanların yapılması aynı zamanda Türkiye'nin ilaçta dışa bağımlılığını azaltacak ve ilaç ihracatının artmasıyla ülkenin dış ticaret açıklarının kapatılmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Atasever, M. (2019). İlaç Sektörünün Makro Değerlendirmesi. *Satınalma Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 3, 45-51.
- Çalışkan, Z. (2008). Referans Fiyat ve İlaç Piyasası. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(1), 49-71.
- Evaluate Pharma. (2019). *World Preview 2019, Outlook to 2024*. 12th Edition. June 2019. https://info.evaluate.com/rs/607-YGS-364/images/EvaluatePharma_World_Preview_2019.pdf
- IQVIA İNSTITÜTE. (2019). *The Global Use of Medicine in 2019 and Outlook to 2023*. Forecasts and Areas to Watch. IQVIA Institute for Human Data Science. <https://informatiori.it/wp-content/uploads/2019/03/the-global-use-of-medicine-in-2019-and-outlook-to-2023.pdf> E. Tarihi: 12.08.2020
- İEİS (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası), (2018), “Türkiye İlaç Sektörü 2017”, İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası, Temmuz, <http://ieis.org.tr/ieis/tr/sectorraporu2017/#1> E. Tarihi: 19.08.2020
- İEİS (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası), (2019a), “Türkiye İlaç Sektörü 2018”, İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası, Haziran, <http://ieis.org.tr/ieis/tr/sectorraporu2018> E. Tarihi: 19.12.2019
- İEİS (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası), (2019b), “Türkiye İlaç Pazarı Ocak - Haziran 2019”, İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası, http://www.ieis.org.tr/ieis/assets/media/Yayinlar/TR_ilac_pazari_01062019.pdf E. Tarihi: 19.12.2019
- İEİS (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası). (2020a). *Türkiye İlaç Pazarı*. <http://www.ieis.org.tr/ieis/tr/indicators/33/turkiye-ilac-pazari> E. Tarihi: 19.08.2020
- İEİS (İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası), (2020b), “Türkiye İlaç Pazarı Ocak- Haziran 2020”, İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası, <http://newsletter.ieis.org.tr/image/upload/files/TRIlacPazariOcakHaziran.pdf> E. Tarihi: 19.12.2019
- Kaya, D. S. (2016). *İlaç Sektörü*. Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/sr201601_ilacsektoru.pdf E. Tarihi: 18.12.2019
- KPMG, (2019). *Sektörel Bakış, İlaç*. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2019/04/sectoral-bakis-2019-ilac.pdf> E. Tarihi: 11.06.2020

- KPMG, (2020), *Sektörel Bakış, İlaç.*
<https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/03/sektorel-bakis-2020-ilac.pdf> E.
Tarihi: 11.8.2020
- Özden, A. ve Ersan, Ö. (2019). *İlaç Sektörü.* A&T Bank, Ekonomik Araştırmalar Departmanı.
Ağustos. <https://www.atbank.com.tr/documents/ILAC%20SEKTORU%20-%20AGUSTOS%202019.PDF> E. Tarihi: 10.07.2020
- Petrol-İş Araştırma. (2010). *Dünyada ve Türkiye’de İlaç Sektörü.* Petrol-İş, Şubat.
https://www.petrol-is.org.tr/sites/default/files/ilacsektoru-subat_2010.pdf (E. Tarihi:
15.12.2019)
- Say, G. (1977). *Türkiye İlaç Sanayinin ve İlaç Pazarının Yapısal Özellikleri.* Ankara Eczacı Odası
Yayınları. Sayı: 1. [http://e-
kutuphane.teb.org.tr/pdf/eczaciodasiyayinlari/tr_ilac_pazar/2.pdf](http://e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/eczaciodasiyayinlari/tr_ilac_pazar/2.pdf) E. Tarihi: 20.08.2020
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2019). *İlaç Sektörü Raporu.* Sanayi ve Verimlilik Genel
Müdürlüğü, Sektörel Raporlar ve Analizler Serisi
- Tıraş, H. H. (2020). Küresel İlaç Piyasası Ve Türkiye’nin Yerinin Değerlendirilmesi. *USBIK 2020,*
3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Tam Metin E-Kitabı. (647-659), 29-30-31 Ocak
2020, Kayseri Üniversitesi, Türkiye.
- TİTCK (Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu). (2018). *2018-2022 Stratejik Plan.* T.C. Sağlık
Bakanlığı, Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu.
<https://www.titck.gov.tr/kurumsal/stratejikplan> E. Tarihi: 12.07.2020).
- Top, M. ve Tarcan, M. (2004). Türkiye İlaç Ekonomisi ve İlaç Harcamaları: 1998-2003 Dönemi
Değerlendirmesi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 9(35), 177-200.
- TÜİK, (2020), Sağlık İstatistikleri, <http://www.tuik.gov.tr> E. Tarihi: 06.08.2020
- Türkiye İş Bankası. (2018). *Sektörlerle İlgili 2018 Beklentileri.* İktisadi Araştırmalar Bölümü, Mart
2018. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/rt_2018.pdf
E. Tarihi: 06.01.2020

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE MALİ KOORDİNASYON: İSTİKRAR VE BÜYÜME PAKTI VE REFORMLARI

Mehtap KARAYAZI¹

Öz

Bu çalışmada Avrupa Birliği'nin mali koordinasyonunu sağlamak üzere oluşturulmuş İstikrar ve Büyüme Pakti'nin gelişimi incelenmiştir. Avrupa Birliği para politikasında ortak ve merkezi uygulamaları benimserken maliye politikasında ortak bir uygulamaya gitmemiştir. İstikrar ve Büyüme Pakti (İBP), para ve maliye politikası arasındaki farklı yaklaşımdan kaynaklanan uyumsuzlukları gidermek amacıyla Avrupa Birliği'ndeki üye ülkelerin maliye politikalarının koordine edilmesini sağlamak için tasarlanmış kurallar bütünüdür. Üye ülkelerin maliye politikalarının gözetimi ve bütçe açıklarının izlenmesi hükümlerini açıklayan İBP 1997 yılından bu yana kurallara uyumu artırmak ve ekonomik olumsuzlukları azaltmaya yardımcı olmak üzere çeşitli reformlara tabi tutulmuştur. Reformların detayları incelendiğinde, üye ülkelerin ekonomik farklılıklarından kaynaklanan sorunların ve ekonomik kırılmaların reformları hızlandırdığı görülmektedir. Aynı zamanda reformlarla mali kuralların ekonomik büyüme ve istihdam amacını daha fazla dikkate alan bir yaklaşımla esnetildiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler : Avrupa Birliği, İstikrar ve Büyüme Pakti, Maliye Politikası

Jel Sınıflandırması : E6, F5, H3

FISCAL COORDINATION IN EUROPEAN UNION: STABILITY AND GROWTH PACT AND REFORMS

Abstract

In this study, the development of the Stability and Growth Pact, which was established to ensure the financial coordination of the European Union, was examined. While the European Union has adopted common and central practices in its monetary policy, it has not made a common practice in fiscal policy. The Stability and Growth Pact (SGP) is a set of rules designed to ensure the coordination of the fiscal policies of the member states in the European Union in order to eliminate the incompatibilities arising from the different approach between monetary and fiscal policy. Explaining the provisions of the monitoring of the fiscal policies of the member countries and the monitoring of budget deficits, the SGP has been subjected to various reforms since 1997 to increase compliance to the rules and help reduce economic problems. When the details of the reforms are examined, it is seen that the problems caused by the economic differences of the member countries and economic breakdown accelerate the reforms. At the same time, it is possible to say that with the reforms, fiscal rules have been stretched with an approach that takes more into account the purpose of economic growth and employment.

Keywords : European Union, Stability and Growth Pact, Fiscal Policy

¹ Dr., Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, mehtapkarayazi@kahramanmaras.bel.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4876-3088>

Jel Classification: E6, F5, H3

GİRİŞ

1992 yılında imzalanan ve 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu Avrupa Birliği'ne dönüştürürken ekonomik ve parasal birlik kurma yolunda ülkeler arasında bazı yakınsama kriterleri öngörmektedir. Maastricht kriterleri olarak anılan ve enflasyon, faiz ve kur politikasıyla ilgili yakınsama kriterlerinin yanı sıra kamu maliyesine ilişkin bütçe açıklarına ve borç oranlarına bazı eşik değerler belirleyerek mali disiplini sağlamayı hedefleyen kurallar, bir yandan da tek para otoritesinin desteklenmesini amaçlamaktadır. Maastricht Antlaşması'nın söz konusu kriterlerine dayanarak 1997 yılında kabul edilen İstikrar ve Büyüme Paketi, üye devletlerin maliye politikalarının gözetlenmesi ve bütçe açıklarının izlenmesine ilişkin hükümleri içeren kurallar bütünüdür. Aşırı bütçe açıklarından kaçınılmasını sağlamak üzere İBP iki kollu bir yapıdan oluşmaktadır: önleyici kurallar/kol (preventiverules/arm) ve düzeltici kurallar/kol (correctiverules/arm). Önleyici kurallar üye ülkelerin maliye politikasına uyumunun izlenmesi ve gözetlenmesi temeline dayanan orta vadeli mali çerçeveyi önermektedir. Düzeltici kurallar ise aşırı açık prosedürü olarak anılan çerçeve kapsamında, aşırı açığı olan ülkelerin gerekli düzeltici eylemleri almalarını ve aşırı açığı düzeltmelerini önermektedir.

1997 yılında uygulanmaya başlayan İBP'nin, yıllar içinde bazı kısıtlılıkları ortaya çıkmıştır. Bu kısıtlılıklar doğrultusunda İBP 2005 ve 2011 yıllarında daha kapsamlı olmak üzere yıllar içinde önemli reformlara tabi tutulmuştur. 2005 yılında yapılan reformla ekonomik yönetişimin ve önleyici kuralların güçlendirilmesi amaçlanmıştır. 2011 yılında yapılan reformla küresel krizle ortaya çıkan eksik noktaların giderilmesi hedeflenmiştir. 2013 yılında mali gözetimi ve mali koordinasyonu güçlendirmeye yönelik ilave öneriler tasarlanmıştır. 2013 yılında mali sıkılaştırma ile bütçe kuralının kapsamı genişletilmiştir. 2014 yılında altılı paket ve ikili paket mali yapının güçlendirilmesi ve üye ülkeler arasında iş birliğinin geliştirilmesi amacıyla gözden geçirilmiştir. 2015 yılında İstikrar ve Büyüme Paketi mali kurallardan en iyi şekilde yararlanmayı sağlamak üzere esnetilmiştir.

Bu çalışmada bağımsız para otoritesine karşın ulusal mali politikaların koordinasyonunu sağlamak üzere oluşturulan İBP'nin tarihsel gelişimi ve reformları incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle Avrupa Birliği'nin gelişimi kısaca açıklanacak, sonrasında mali kesime ilişkin kriterleri belirleyen Maastricht Antlaşması genel hatlarıyla özetlenecektir. Devamında İstikrar ve Büyüme Paketi, ilgili belgeler çerçevesinde teorik olarak incelenecek ve reformların kapsamı ve niteliği değerlendirilecektir.

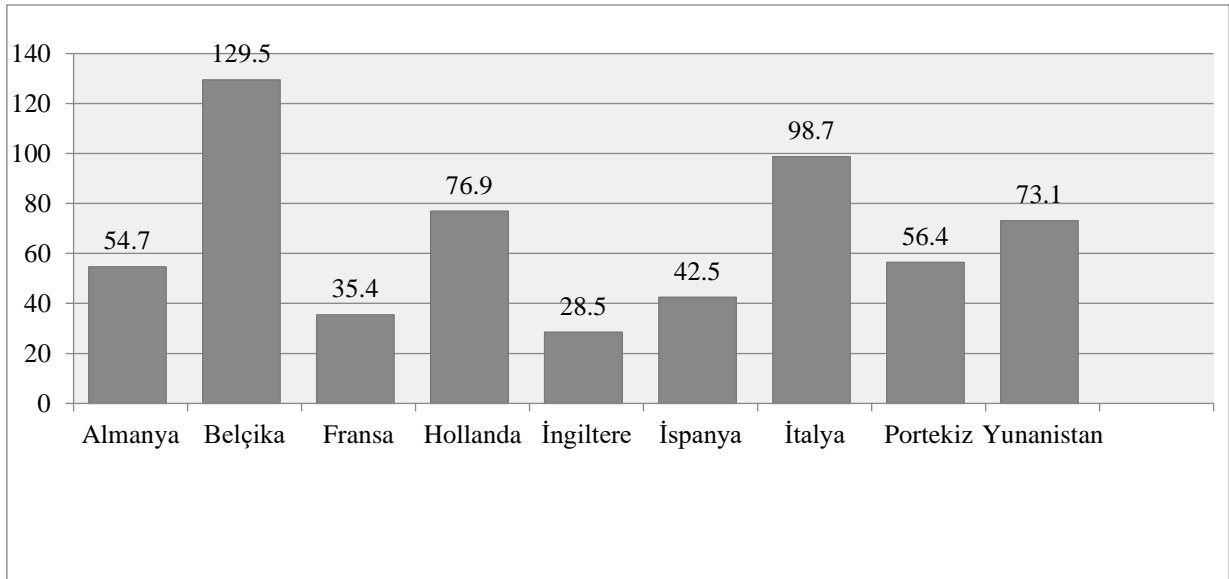
1.AVRUPA BİRLİĞİ: KISA BİR TARİHÇE

Avrupa'da devletler arasındaki anlaşmazlıkları aşarak ulus üstü bir örgütlenmenin kurulması fikri İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkmıştır. Savaş sonrasında kalıcı barış ve uzun dönemli istikrar arayışı hız kazanmıştır. Bu arayışın sonucunda Avrupalı Devletler kömür ve çelik üretimleriyle ilgili kararları bağımsız ve ulus üstü bir yapıya devretmek üzere Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) kurmuşlardır. Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un katılımıyla 1951 yılında kurulan AKÇT Avrupa'da ekonomik ve siyasi bir birlik hayalinin ilk somut adımıdır. 1952 yılında hayata geçen bu antlaşma izleyen beş yıllık dönemde kömür ve çelik ticaretini %129 oranında artmıştır. Ticaret hacminin genişlemesi 1957 yılında aynı üyeler arasında Roma Anlaşması olarak bilinen iki yeni antlaşmanın imzalanmasına ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Avrupa Atom Enerji Topluluğu'nun (EURATOM) kurulmasına

neden olmuştur. 1967 yılında tüm bu oluşumların birleşmesiyle Avrupa Topluluğu (AT) ilan edilmiştir. AT'nin öncelikli amacı gümrük birliği ve ortak pazar fikri olsa da nihai olarak amaç ortak politikaların uygulanabildiği ekonomik birliğe ulaşmaktır. 1987 yılında Avrupa Tek Senedi yürürlüğe girmiş ve Avrupa Topluluğu'nu kuran antlaşmalar büyük değişikliğe uğramıştır. 1 Kasım 1993 tarihine gelindiğinde Maastricht Antlaşması (Avrupa Birliği Antlaşması) yürürlüğe girmiş böylece Avrupa Birliği kurulmuştur. Maastricht Antlaşması ile ekonomik birlikten öte siyasi birlik adımı atılmıştır. Antlaşma ile kademeli olarak parasal birliğin tamamlanmasına, ortak politikalar oluşturulmasına ve Avrupa vatandaşlığının hayata geçirilmesine karar verilmiştir. 1 Ocak 1995 tarihinde Birlik önemli bir genişleme dalgasıyla üye sayısını artırmıştır. Bu genişleme yıllar boyunca devam etmiş ve 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla AB 28 üyeli bir entegrasyon haline gelmiştir. 23 Haziran 2016 tarihinde İngiltere yaptığı referandum neticesinde AB'den ayrılmaya karar vermiştir (Brexit). 31 Ocak 2020 tarihinde İngiltere üyelikten resmen çekilerek önemli bir aşama geride bırakılmıştır (Archick, 2017: 1-3; EU, 21.08.2020, europa.eu).

2.MAASTRICHT ANTLAŞMASI VE AB'DE MALİ KOORDİNASYON

Avrupa'da kalıcı barış arayışlarıyla başlayan ve ortak bir parasal birlik kurma fikriyle somutlaşan topluluk yolcuğunda Maastricht Antlaşması önemli bir yapıtaşdır. Temelde tarafların genel politikalar alanında koordinasyonunu ve işbirliğini sağlamayı hedefleyen Maastricht Antlaşması 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanmış ve 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylece AT, AB'ye dönüşmüştür. Temelde ortak ekonomi ve parasal birlik, Avrupa vatandaşlığı ve ulus devletlerden oluşan birlik kurulması fikrine dayanan antlaşma ile üyeler arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Antlaşma ile aynı zamanda ortak dış işleri ve güvenlik politikası ile adalet ve içişleri alanında işbirliği iki yeni şart olarak oluşturulmuştur. AB'nin birlik kurma fikrinin son aşaması olarak tek para sistemi Maastricht Antlaşması hükümlerinde yer alırken ortak bir maliye politikasından söz edilmemektedir. Bununla birlikte potansiyel parasal birlik adaylarının maliye politikalarının uyumlaştırılması gerekmektedir. Üye ülkelerin maliye politikaları uygulamaları incelendiğinde, uygulamaların ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Antlaşma öncesi Topluluk devletlerinin mali göstergelerine bakıldığında, bazı ülkelerin çok yüksek borç oranlarına sahipken Almanya, Fransa gibi bazı ülkelerin daha makul borç oranlarına sahip olduğu görülmektedir. Şekil 1'de görüldüğü gibi Maastricht Antlaşması imzalanmadan hemen önce 1990 yılında İngiltere, Fransa, İspanya ve Almanya'nın borç oranları daha makul seviyelerdeyken Yunanistan, Belçika, İtalya ve Hollanda gibi ülkelerin borç oranları çok daha yüksek miktarlardadır (IMF, 22.08.2020, www.imf.org).

Şekil 1: Bazı Avrupa Ülkelerinin Borç Oranları/GSYH (%)

Kaynak: IMF, 22.08.2020, www.imf.org.

Ülkeler arasındaki bu farklılık tek paraya geçilmeden önce mali disiplini sağlayacak bir mali çerçeveyi gerekli kılmıştır. Bu gereklilik sonucunda Maastricht Antlaşması'nın kamu kesimine ilişkin iki temel unsurunu dikkate alması konusunda uzlaşmıştır (Annett ve Jaeger, 2004: 22). Böylelikle Maastricht Antlaşması'na eklenen protokolle para ve maliye politikasında yakınsamayı sağlayacak ve tek paraya geçiş öncesi ülkeler arasındaki uyumsuzlukları azaltacak kriterler belirlenmiştir. Borç oranları ve bütçe açıklarını sınırlayan Maastricht kriterlerine ek olarak belirlenen ve kurallara uyulmaması durumunda işleme alınacak aşırı açık prosedürü de ek protokol kapsamında hükme bağlanmıştır (Ngai, 2012: 8; Maastricht Antlaşması, 1992: 183-186).

Kamu borcu ve bütçe açığı üzerine getirilen kısıtlamalarla devletlerin maliye politikaları arasında koordinasyon sağlanması amacıyla belirlenen Maastricht kriterleri şöyledir (Maastricht Antlaşması, 1992: 183): AB'ye üye ülkelerin bütçe açıkları GSYH'nin %3'ünü ve borç oranları GSYH'nin %60'ını geçmemelidir. Kamu kesimine yönelik mali kurullarla beraber enflasyon, faiz ve kurlarla ilgili bazı yakınsama kriterleri de anlaşma kapsamında hükme bağlanmıştır.

Maastricht Antlaşması'nın imzalanması sonrasında AB'de ekonomik ve parasal birlik kurulması konusu daha somut bir hal almıştır. Ekonomik ve parasal birliğin temel amacı AB genelinde istikrarlı ve dengeli ekonomik büyümeyi sağlamaktır. Bu amacı sağlamak üzere para politikasını bağımsız bir şekilde yürütmek üzere Avrupa Merkez Bankası kurulmuştur. Maliye politikası ulusüstü ve ortak bir kurumun yönetimine bağlanmazken, ortak parayı destekleyecek ve Maastricht Antlaşması ile belirlenen mali kurullar üye ülkeler arasındaki mali koordinasyonun temel unsurlarından biri olmuştur.

3. İSTİKRAR VE BÜYÜME PAKTI (İBP)

İstikrar ve Büyüme Pakti (İBP), genel olarak Maastricht Antlaşması ile belirlenen kriterlere dayanarak oluşturulmuş bir sistemdir. AB'de mali disiplinin sağlanması ve mali koordinasyonun sağlanması böylelikle tek para sisteminin ve ortak para politikasının desteklenmesi bütçe politikasının temel prensipleridir. İBP bu amaç doğrultusunda, üye

devletlerin mali politikaları arasında uyumun sağlanmasına yönelik kurallardan ve önlemlerden oluşan bir sistemdir.

İBP, Maastricht Antlaşması'yla belirlenen kriterlere ve üye devletlerin maliye politikalarıyla ilgili süreçleri takip ederek politikalardan kaynaklanan hataları düzeltmeyi amaçlayan aşırı açık prosedürüne yeterince uyulmaması endişesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda İBP bütçe uygulama süreçlerinin izlenmesi, ekonomi politikaları arasında uyumun artırılması, aşırı açık prosedürü işleyişinin hızlandırılması amacıyla 7 Temmuz 1997 tarihinde kabul edilmiştir (European Commission, 2017: 11).

İBP, Maastricht kriterlerini (milli gelire oranla %3 bütçe açığı ve %60 borç oranı) aynı şekilde kabul etmektedir. Aynı zamanda mali kurallara ek olarak bütçe disiplini sağlamayı hedefleyen orta vadeli bütçe çerçevesini önermektedir (Schuknecht, 2004: 11). Pakt, AB'de fiyat istikrarı ve kalıcı sürdürülebilir büyümeyi sağlama hedefinin yanı sıra orta vadeli ve dengeli kamu finansman politikası izlenmesini tavsiye etmektedir. Böylece aşırı bütçe açıklarının engellenmesi ve mali sürdürülebilirliğin sağlanması hedeflenmektedir. İBP çok yıllık bütçeleme sisteminin uygulanması gibi uygulamaları mali yönetim sistemine dahil ederken bütçe açığı hedefine sadık kalarak, ekonomik konjonktürün daralma dönemlerinde mali kurallara esneklik sağlamayı da amaçlamaktadır (Soukiazis ve Castro, 2003: 2).

3.1.İBP Reformları

1997 yılında uygulamaya konulan İBP zaman içinde uygulamadan kaynaklanan eksiklerin fark edilmesi ve ekonomik koşulların neden olduğu olumsuzlukların giderilmesi gibi nedenlerle çeşitli reformlara tabi tutulmuştur (Claeys vd., 2016: 2). Tablo 1'de görüldüğü gibi söz konusu düzenlemeler 1997 yılından 2015 yılına kadar devam etmiştir.

Tablo 1: İstikrar ve Büyüme Pakti Kronolojisi

1997	İstikrar ve Büyüme Pakti kabul edilmiştir.
1998	Önleyici Kurallar (Preventive Rules/Arm) yürürlüğe girmiştir.
1999	Düzeltilici Kurallar (Corrective Rules/Arm) yürürlüğe girmiştir.
2005	İBP Değişikliği (SGP Amendment)
2011	Altılı Paket (Six Pack)
2013	İkili Paket (Two Pack)
2013	Mali Sıkılaştırma (Fiscal Compact)
2014	İBP Gözden Geçirme (SGP Review)
2015	İBP Esnekleştirme (SGP Flexibility)

Kaynak: EC, 20.08.2020, ec.europa.eu.

Önleyici kurallar üye ülkelerin maliye politikasına uyumunun izlenmesi ve gözetilmesi temeline dayanmaktadır. Bu kapsamda üye ülkeler özelinde orta vadeli göstergeler belirlenerek mali yapının güçlendirilmesi hedeflenmektedir (Morris vd., 2006: 19). Ayrıca çok taraflı gözetim sunmak amacıyla ülkelere düzenli raporlama yapma zorunluluğu getirilmiştir. Raporlar izleyen üç yılı kapsayan nitelikte çok yıllık bir şekilde orta vadeli bütçe hedeflerini içermekte ve yıllık olarak hazırlanmaktadır. İstikrar ve yakınsama programları kapsamında belirli başlıkları içerecek şekilde hazırlanan raporlar aracılığıyla üye ülkelerin orta vadeli hedeflerine ulaşma yolundaki durumları izlenmektedir (European Commission, 2017: 17-31).

Düzeltilici kurallar aşırı açık prosedürüyle ilgilidir. Buna göre üye ülkeler Maastricht Kriterleri kapsamında belirlenen eşik değerlere bağlı kalmalıdır. Eğer referans değerler aşırsa aşırı açık prosedürü işletilmekte ve yeterli düzeltme sağlanamazsa mali yaptırımlar uygulanmaktadır (European Commission, 2016: 55).

AB çok üyeli bir entegrasyon olarak farklı yapısal özelliklere sahip ülkelerden oluşmaktadır. Yeni üyelerin katılımı Birliğin ekonomik koşullarını değiştirirken üye ülkelerin gelişmişlik seviyelerinden kaynaklanan farklılıkların boyutunu artırmaktadır. İBP uygulanmaya başladıktan sonra zaman içerisinde bazı eksiklikleri ortaya çıkmıştır. Bu kısıtlılıklar kimi zaman farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelerin kendilerine has sorunları ya da özellikleri nedeniyle kimi zamanda İBP'nin kendi mekanizmalarından kaynaklanan sorunlar nedeniyle ortaya çıkmıştır. Uygulamadaki bu sorunlar sonucunda 2005 yılında İBP güncellenmiştir. 2005 yılındaki bu değişikliğin temel amacı, ülkelerin farklı ekonomik ve yapısal özelliklerini dikkate alarak, tek düze bir yapıdan uzaklaşmak ve ülke koşullarına uygun kurallar dizayn etmektir. Her bir ülkenin kendine has özelliklerini dikkate alan bu yaklaşım İBP'nin mali kurallarına esneklik kazandırmış ve kurallara uyum açısından bazı hükümleri daha iyi tanımlamıştır (EuropeanCommission, 2013a: 9). İBP'nin önleyici kolundaki önemli güncelleme, denk bütçe ya da bütçe fazlasını hedefleyen bir bütçe pozisyonu oluşturmaktır. Bu amaçla üye ülkelerin nüfus yapısı, borç oranı gibi yapısal kriterlerini dikkate alan hedefler belirlenmeye başlanmıştır (EuropeanCommission, 2017: 12). Aynı zamanda üye devletlere bütçede manevra alanı sağlamak amacıyla belirli oranda güvenlik marjı uygulamaya alınmıştır (Koester vd., 2013: 6). Euro Bölgesi ve Döviz Kuru Mekanizması² II kapsamındaki ülkeler için bu oran GSYH'nin %1'i olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda orta vadeli hedeflere ulaşmak üzere bazı yıllık kurallar uygulamaya konulmuş ve ülkelerin yapısal bütçe açıklarını yıllık olarak GSYH'nin %0,5'i kadar azaltması gerektiği belirtilmiştir. Kural, ekonomik genişleme zamanlarında bu oranın %0,5'ten fazla, ekonomik daralma dönemlerinde ise daha az olabileceği şeklinde esnetilmiştir (European Commission, 2013a: 10-11). İBP'nin düzeltici kolunda yapılan esneklik aşırı açık prosedürünün işlem tarihinin ötelenmesi şeklinde uygulanmaktadır. Ancak ülkelere tanınan bu esneklik ekonomik şoklar yaşanması ve kamu kesiminin yükünün artması durumlarında geçerli olmaktadır (European Commission, 2017: 12).

2005 yılında yapılan reformlar mali disiplinin sağlanmasında hala yeteri kadar etkili olmamıştır. Ülkelerin mali kurallara uyum konusundaki isteksizliklerinin yanında 2008 yılında yaşanan finansal ve ekonomik kriz İBP'yi olumsuz etkileyen en önemli gelişmeler arasındadır. Kriz karşısında hükümetler, ekonomik aktiviteyi desteklemek ve finansal istikrarı sağlamak için bir dizi önlem almıştır. Ancak ekonomik durgunluk döneminde yapılan mali genişleme ve finansal sektöre verilen desteğin bir sonucu olarak, özellikle Euro Bölgesi'nde kamu maliyesi önemli ölçüde kötüleşmiştir (Schuknecht vd., 2011: 12). Kriz üye ülkelerin yüksek borçları ile makroekonomik dengesizliklerini göz önüne sermiştir. Özellikle bazı ülkelerin zayıf bütçe pozisyonları 2005 yılında İBP'nin bazı yönlerinin yeteri kadar ele alınmadığını göstermiştir.

Tablo 2'de görüldüğü gibi küresel krizin başlangıcında kamu kesimi borç oranları AB genelinde GSYH'ye oranla %58'ken krizin olumsuz etkilerinin derinleşmesiyle artmaya başlamıştır. Borç oranları 2007 yılından itibaren önce 3 puan sonra 13 puan birden artarak 2010 yılında milli gelirin %80'i seviyesine yükselmiştir. 2014 yılında AB'de borç oranları 2007-2019 döneminin en yüksek seviyesine ulaşarak %88 olmuştur. Euro Bölgesi borç oranları da benzer eğilimdedir. Para bölgesinde 2007 yılında borç oranları GSYH'nin %64'ü seviyesindeyken 2008, 2009, 2010 yıllarında sırasıyla %70, %80 ve %86 seviyesine çıkmıştır. 2013 ve 2014 yıllarında borç oranları en yüksek seviyesi olan %93 oranına yükselmiştir. Ulusal olarak incelendiğinde Belçika, Yunanistan, İtalya, Portekiz borç oranları en yüksek ülkelerdir. Söz konusu ülkelerin borç oranları AB'nin referans değerlerinin çok üzerindedir. Örneğin, Belçika'nın borç oranları 2007 yılında milli gelire

² DKM II, euroya katılım öncesi ülkelerin para birimlerindeki aşırı dalgalanmaları önlemek üzere belirli bir bant aralığı belirleyen ve bu marj içerisinde dalgalanmaya izin veren bir sistemdir. Ülkeler euroya geçmeden önce en az 2 yıl DKM II'ye tabi olmalıdır.

oranla %87 iken 2009 yılında %100, 2014 yılında ise %107 oranına ulaşmıştır. Bazı ülkelerin borç oranları referans değerinin altında olsa da krizin etkisiyle borç oranları dramatik şekilde artmıştır. Örneğin, İrlanda ve Letonya gibi ülkelerde borç oranları krizle birlikte yaklaşık iki katına çıkmıştır. Öte yandan İsveç gibi bazı ülkelerin borç oranları ekonomik şok karşısında daha ılımlı bir şekilde dalgalanmıştır. Borç oranlarının 2014 yılından sonra AB genelinde azda olsa gerilediği görülmektedir. Bu eğilim Euro Bölgesi'nde ve ulusal ölçekte de yaklaşık olarak aynı şekilde devam etmiştir.

Tablo 2: AB Kamu Borç Oranları/GSYH (%)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
AB	58	61	74	80	82	84	86	87	85	84	82	80	79
Euro Bölgesi	66	70	80	86	88	91	93	93	91	90	88	86	84
Avusturya	65	69	80	83	82	82	81	84	85	83	78	74	70
Belçika	87	93	100	100	104	105	106	107	105	105	102	100	99
Bulgaristan	16	13	14	15	15	17	17	27	26	29	25	22	20
Hırvatistan	37	39	49	58	64	70	81	85	84	81	78	75	73
Kıbrıs	54	46	54	56	66	80	104	109	108	103	94	101	96
Çek Cum.	28	28	34	37	40	45	45	42	40	37	35	33	31
Danimarka	27	33	40	43	46	45	44	44	40	37	36	34	33
Estonya	4	5	7	7	6	10	10	11	10	10	9	8	8
Finlandiya	34	33	42	47	48	54	56	60	64	63	61	60	59
Fransa	65	69	83	85	88	91	93	95	96	98	98	98	98
Almanya	64	66	73	82	80	81	79	76	72	69	65	62	60
Yunanistan	103	109	127	146	172	160	177	179	176	179	176	181	177
Macaristan	66	72	78	81	81	79	77	77	76	76	73	70	66
İrlanda	24	42	62	86	111	120	120	104	77	74	68	64	59
İtalya	104	106	117	119	120	127	133	135	135	135	134	135	135
Letonya	9	19	37	48	44	42	40	42	37	41	39	37	37
Litvanya	16	15	28	36	37	40	39	41	43	40	39	34	36
Luxemburg	8	15	16	20	19	22	24	23	22	20	22	21	22
Malta	62	63	68	68	70	68	68	63	58	56	50	46	43
Hollanda	43	55	57	59	62	66	68	68	65	62	57	52	49
Polonya	45	47	50	54	55	54	56	51	51	54	51	49	46
Portekiz	73	76	88	100	114	129	131	133	131	132	126	122	118
Romanya	12	12	22	30	34	37	38	39	38	37	35	35	35
Slovakya	30	29	36	41	44	52	55	54	52	52	51	49	48
Slovenya	23	22	35	38	47	54	70	80	83	79	74	70	66
İspanya	36	40	53	61	70	86	96	101	99	99	99	98	96
İsveç	39	38	41	38	37	38	40	45	44	42	41	39	35
İngiltere	42	49	63	75	80	83	84	86	87	87	86	86	85

Kaynak: Eurostat, 22.08.2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/data/database>

Küresel kriz kamu borç oranlarını artırdığı gibi bütçe dengesini de olumsuz etkilemiştir. Tablo 3’de görüldüğü gibi küresel krizin başladığı 2007 yılında AB’nin bütçe açıkları ortalaması milli gelire oranla %0,9 iken 2008 yılında krizin şiddetiyle %2,5’e, 2009 yılında %6,6’yulaşmıştır. Euro Bölgesi’nde de benzer bir eğilim görülmektedir. Euro Bölgesi’nde 2007 yılında bütçe açıkları %0,6 iken 2008 yılında %2,2’ye ve 2009 yılında %6,2’ye ulaşmıştır. Bütçe açıkları 2011 yılından itibaren kademeli olarak azalmaya başlamıştır. AB’de bütçe açıkları 2014 yılında referans değer altına (%2,9), Euro Bölgesi’nde ise 2013 yılında referans değer olan %3’e ulaşmıştır. Ulusal ölçekte Yunanistan bütçe açığı en yüksek ülkedir. İrlanda, İspanya, Portekiz gibi ülkelerdeki bütçe açıkları kriz dönemlerinde dramatik şekilde artmıştır. Ülkeler arasında farklılık göstermesine karşın bütçe açıkları genel olarak 2010-2012 döneminde yavaş yavaş azalmaya başlamıştır.

Tablo 3: AB Bütçe Dengesi/GSYH (%)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
AB	-0,9	-2,5	-6,6	-6,4	-4,6	-4,3	-3,3	-2,9	-2,4	-1,7	-1,1	-0,7	-0,8
Euro Bölgesi	-0,6	-2,2	-6,2	-6,3	-4,2	-3,7	-3,0	-2,5	-2	-1,5	-1	-0,5	-0,6
Avusturya	-1,4	-1,5	-5,3	-4,4	-2,6	-2,2	-2	-2,7	-1	-1,5	-0,8	0,2	0,7
Belçika	0,1	-1,1	-5,4	-4,1	-4,3	-4,3	-3,1	-3,1	-2,4	-2,4	-0,7	-0,8	-1,9
Bulgaristan	3,1	1,6	-4	-3,1	-2	-0,3	-0,4	-5,4	-1,7	0,1	1,1	2	2,1
Hırvatistan	-2,4	-2,8	-6	-6,5	-7,9	-5,4	-5,3	-5,3	-3,3	-1	0,8	0,2	0,4
Kıbrıs	3,2	0,9	-5,4	-4,7	-5,7	-5,6	-5,8	-8,7	-1	0,3	2	-3,7	1,7
Çek Cum.	-0,7	-2	-5,5	-4,2	-2,7	-3,9	-1,2	-2,1	-0,6	0,7	1,5	0,9	0,3
Danimarka	5,0	3,2	-2,8	-2,7	-2,1	-3,5	-1,2	-1,1	-1,2	0,1	1,8	0,7	3,7
Estonya	2,4	-2,6	-2,2	0,2	1,1	-0,3	0,2	0,7	0,1	-0,5	-0,8	-0,6	-0,3
Finlandiya	5,1	4,2	-2,5	-2,5	-1,0	-2,2	-2,6	-3	-2,4	-1,7	-0,7	-0,9	-1,1
Fransa	-2,5	-3,3	-7,2	-6,9	-5,2	-5	-4,1	-3,9	-3,6	-3,6	-2,9	-2,3	-3
Almanya	0,2	-0,1	-3,2	-4,4	-0,9	0	0	0,6	0,9	1,2	1,2	1,9	1,4
Yunanistan	-6,7	-10	-15	-11	-10	-8,9	-13	-3,6	-5,6	0,5	0,7	1	1,5
Macaristan	-5,1	-3,8	-4,8	-4,5	-5,2	-2,3	-2,6	-2,8	-2	-1,8	-2,5	-2,1	-2
İrlanda	0,3	-7,0	-13,8	-32	-13	-8,1	-6,2	-3,6	-2	-0,7	-0,3	1	0,4
İtalya	-1,5	-2,6	-5,1	-4,2	-3,6	-2,9	-2,9	-3	-2,6	-2,4	-2,4	-2,2	-1,6
Letonya	0,6	-4,3	-9,6	-8,7	-4,3	-1,4	-1,2	-1,6	-1,4	0,2	-0,8	-0,8	-0,2
Litvanya	-1,0	-3,1	-9,1	-6,9	-9	-3,1	-2,6	-0,7	-0,3	0,2	-0,5	0,6	0,3
Luxemburg	4,2	3,5	-0,2	-0,4	0,6	0,5	0,8	1,3	1,3	1,8	1,3	3,1	2,2
Malta	-2,3	-4,2	-3,2	-2,4	-2,4	-3,5	-2,4	-1,7	-1	1	3,3	1,9	0,5
Hollanda	0,2	0,2	-5,1	-5,2	-4,3	-3,9	-2,9	-2,2	-2	0	1,3	1,4	1,7
Polonya	-1,9	-3,6	-7,3	-7,4	-4,9	-3,7	-4,2	-3,6	-2,6	-2,4	-1,5	-0,2	-0,7
Portekiz	-3,0	-3,7	-9,9	-11	-7,7	-6,2	-5,1	-7,4	-4,4	-1,9	-3	-0,4	0,2
Romanya	-3,1	-5,4	-9,1	-6,9	-5,4	-3,7	-2,1	-1,2	-0,6	-2,6	-2,6	-2,9	-4,3
Slovakya	-1,7	-2,5	-8,1	-7,5	-4,5	-4,4	-2,9	-3,1	-2,7	-2,5	-1	-1	-1,3
Slovenya	0,3	-1,4	-5,8	-5,6	-6,6	-4	-15	-5,5	-2,8	-1,9	0	0,7	0,5
İspanya	2,0	-4,6	-11,3	-9,5	-9,7	-10,7	-7	-5,9	-5,2	-4,3	-3	-2,5	-2,8
İsveç	3,3	1,9	-0,7	0	-0,2	-1,0	-1,4	-1,5	0	1	1,4	0,8	0,5
İngiltere	-2,7	-5,1	-10,1	-9,3	-7,5	-8,2	-5,5	-5,6	-4,6	-3,3	-2,5	-2,2	-2,1

Kaynak: Eurostat, 22.08.2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/en/data/database>

İBP küresel krizin etkileriyle 2010 yılında tekrar gözden geçirilmiştir. Birlik içindeki politika koordinasyonunun iyileştirilmesi ve gözetim mekanizmalarının geliştirilmesi amacıyla 2010 yılında önerilen mevzuat paketi 2011 yılında onaylanmıştır. Altılı paket (six pack) adıyla anılan ve bir dizi yasadan oluşan paket İBP'deki en kapsamlı reformdur. Düzenleme bütçe politikalarının yanı sıra ekonomi politikalarının da şeffaf ve öngörülebilir şekilde gözetimini amaçlamaktadır. Altılı paket aynı zamanda makroekonomik politikaların ve yapısal reformların da gözetimini dikkate almaktadır (Płóciennik, 2017: 9). Bu kapsamda altılı paket, makroekonomik dengesizlik prosedürünü (macroeconomic imbalance procedure) öngörmektedir. Ayrıca kademeli bir yaptırım mekanizması ve harcama çerçevesi (expenditure benchmark) kural olarak uygulanmaya başlamıştır. İBP'nin altılı pakette öngördüğü değişiklikler kısaca şöyledir (European Commission, 2013a: 14).

- Harcama kuralı çerçevesinde harcamaların artış hızı potansiyel büyüme hızını geçmemelidir. Kurala uyulmaması durumunda yaptırım mekanizması devreye girecektir. Bu kapsamda kuralın ihlal edilmesi ve önlem alınmaması durumunda ülkeler ceza, faizli teminat ya da Komisyon uyarısı şeklindeki yaptırımlara maruz kalabileceklerdir.

- Aşırı açık prosedürü kapsamında borç oranları referans değeri (GSYH'nin %60'ı) aşan ülke, söz konusu borç miktarını her yıl azaltmalıdır. Bu miktar referans değerinin üstündeki kısmın 1/20'si olarak hesaplanmaktadır.

- Önleyici tedbirler kapsamında ihtiyati politikalardan sapılması halinde GSYH'nin %0,2'si oranında faizli teminat uygulaması devreye sokulacaktır. Düzenleyici tedbirler kapsamında aşırı açığı bulunan ülke GSYH'nin %0,2'si oranında faizsiz teminat ödemek zorunda kalacaktır.

- Bu düzenlemeler ulusal bütçeler düzeyinde uygulanacak ve çok yıllık planlama yapılacaktır. Ayrıca raporlama ve gözetleme süreçlerindeki asgari koşullar belirlenecektir.

- Makroekonomik dengesizliklerin engellenmesi amacıyla dengesizlik riskleri değerlendirilecek ve yüksek riskli ülkeler aşırı dengesizlik prosedürüne tabi tutulacaktır. Ülkeler bu kapsamda düzeltici eylem planı hazırlayacak, uyulmaması halinde yaptırımlara maruz kalacaktır.

- Aşırı makroekonomik dengesizliklerin ardı ardına düzeltilememesi halinde GSYH'nin %0,1'i kadar para cezası kesilecektir.

Altılı paketle uygulamaya konulan değişikliklerle İBP daha kuralları bir hale dönüşmüştür. Ayrıca yaptırım mekanizmalarını güçlendirmiştir. Makroekonomik dengesizlik prosedürü ile AB içinde farklı ülkelerin koşullarından kaynaklanan olumsuzlukların engellenmesi öngörülmüştür.

Küresel krizin ardından AB sisteminde bazı değişiklikler yapılmıştır. Altılı paketin ardından İkili Paket, İstikrar, Koordinasyon ve Yönetişim Antlaşması (Mali Antlaşma) gibi yeni araçlarla İBP güçlendirilmiş ve AB'de daha sıkı bir mali denetim dönemine geçilmiştir. Diğer yandan ekonomi politikası alanında daha etkin bir koordinasyon sağlanması amacıyla Avrupa Dönemi (Sömestri) gibi yeni yapılar oluşturulmuştur. Avrupa sömestri AB içinde ekonomi ve mali politikaların koordinasyonu ile ilgili bir döngüdür. Bu süreç içinde üye ülkeler, bütçe ve ekonomi politikalarını AB düzeyinde kabul edilmiş hedef ve kurallara uydurmaktadır.

Altılı paketin ardından yürürlüğe giren ikili paket (two pack) üye ülkeler arasındaki ekonomik koordinasyona odaklanmaktadır. Altılı paket üye ülkelerin bütçe politikalarına ve mali kurallarına yeni şartlar eklemiştir. İkili paketin odak noktası öncelikli olarak Euro Bölgesi ülkeleri arasındaki koordinasyonun artırılmasıdır. Para bölgesinde olası ekonomik ve finansal olumsuzluklar daha yayılcı bir etkiyle tek para sistemini riske sokabilecektir.

Bu nedenle ikili paket para bölgesinde koordinasyonun ve yakınsamanın güçlendirilmesi amacıyla, ülkelerin bütçe süreçlerini kapsayan ve gözetleme mekanizmasını geliştiren düzenlemeler önermektedir (EC, 2013b: 2).

2013 yılında İBP’de yapılan yeni bir düzenleme ile mali sıkılaştırma (fiscal compact) yürürlüğe girmiştir. Mali antlaşma küresel krizin ardından AB’de mali disiplinin teşvik edilmesini ve ulusal mali çerçevenin daha fazla sahiplenilmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda mali antlaşma sayısal mali kuralların yayılması ve ulusal mali kuralların da düzenlemeden etkilenmesi açısından önemli bir aşama olmuştur (Heinemann vd., 2014: 1). Mali sıkılaştırma, bütçe kuralı ve otomatik düzeltme mekanizması aracılığıyla Euro Bölgesi’nde mali disiplini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Mali sıkılaştırma kalıcı ve sayısal bir mali kural olarak borç freni (debt brake) uygulamasını önermektedir. Bununla birlikte 2014 yılına kadar yeni kuralın ulusal kanunlar kapsamına alınması gereği ifade edilmiştir. Kural bütçe kuralına ait spesifik tanımlamaları ülkelerin kendisine bırakmakla birlikte, bir dizi genel gerekliliği öngörmektedir (Puiu, 2013: 175). Mali sıkılaştırmaya göre, normal koşullar altında üye ülkelerin bütçeleri denk olmalı ya da fazla vermelidir (Haan vd., 2013: 211). Borç oranları %60’ın altında olan ve mali sürdürülebilirlik açısından herhangi risk taşımayan ülkelerde orta vadeli bütçe hedefleri kapsamında %1 oranında esnekliğe izin verilmektedir. Aksi hallerde orta vadeli bütçe hedefleri kapsamında açıklar %0,5 oranını aşmamalıdır. Mali sıkılaştırmanın borç kuralına göre, borç oranları GSYH’nin %60’ını aşan ülkeler, borç miktarını referans değeri aşan kısmın 1/20 oranında azaltmalıdır (1/20 debt rule) (Burret ve Schnellenbach, 2013: 4-6).

2014 yılında altılı paket ve ikili paket mali yapının sağlamlaştırılması ve üye ülkeler içerisinde işbirliğinin geliştirilmesine katkı sağlanması amacıyla gözden geçirilmiştir.

2015 yılında İstikrar ve Büyüme Paketi’nin geçerli kuralları içerisinde esneklikten maksimum şekilde yararlanmayı amaçlayan yeni bir çerçeve kabul edilmiştir (Fantacone vd., 2015: 109). Bu kapsamda Komisyon, AB’nin genel ekonomik ve sosyal önceliklerini belirleyen Yıllık Büyüme Anketi sonucunda; yatırım, yapısal reform ve mali sorumluluk alanlarını AB’nin istihdam ve büyüme amacına yönelik temel unsurlar olarak belirlemiş ve bu stratejiyi destekleyecek yeni bir yatırım planı oluşturulmuştur. Komisyon aynı zamanda yatırım, yapısal reform ve mali sorumluluk arasındaki ilişkiyi güçlendirecek şekilde İBP kurallarına esneklik kazandırmak üzere yeni bir düzenleme yapmıştır. Düzenleme ile üç temel amaç belirlenmiştir (EC, 2015: 4):

1. Yapısal reformların etkin bir şekilde uygulanmasını teşvik etmek.
2. Özellikle stratejik yatırımlara yönelik olan Avrupa fonu kapsamındaki yatırımları geliştirmek.
3. Üye ülkelerin ekonomik döngüsünü daha fazla dikkate almak.

Bu amaçlar aynı zamanda Euro Bölgesi’nde büyüme dostu bir mali duruşu teşvik etmeyi hedeflemektedir.

2015 yılında yapılan düzenlemeler İBP kurallarında herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Öte yandan düzenlemeyle birlikte Komisyon bazı koşullar altında mali kuraldan geçici sapmalara belirli marjlarda izin verileceğini belirtmiştir. Öncelikle Komisyon, Konseye tavsiyede bulunmadan önce orta vadeli hedeflerden olası sapmaları engellemek için reformları değerlendirecektir. Söz konusu sapmalar GSYH’nin %0,5’ini aşmamalıdır. Aynı zamanda kurala bağlı kalınmadığında, söz konusu sapma 4 yıl içinde giderilerek orta vadeli hedefe ulaşılmalıdır. Yapısal reformların uygulanması durumunda aşırı açık prosedürünün düzeltme tarihi ötelenebilir. Komisyon böyle bir durumda daha yakın bir izleme yapacaktır. Yine stratejik yatırımlar kapsamında bazı istisnalar

tanımlanmıştır. Buna göre, üye ülkenin yatırım sürecinde fona katkısı varsa mali hesaplamalarda bu katkı hesaba katılmayacaktır. Diğer bir ifadeyle söz konusu harcama dikkate alınmayacak ve istisnai bir harcama gibi değerlendirilecek, bütçede hesaba katılmayacaktır. Böylelikle referans değer esnetilmiş olacaktır. Yine ülkenin negatif büyümesi gibi bazı durumlarda geçici sapmalar gözardı edilecektir. Mali kurallar uygulanırken riskli bir konuda ekonomik döngüdür. Mali kurallar bütçe üzerinde sayısal kısıtlamalar yaptığından ekonomik döngüyle mücadelede manevra alanını daraltma riski oluşturmaktadır. 2015 yılında İBP düzenlenirken ekonomik döngünün daha fazla dikkate alındığı belirtilmektedir (EC, 20.08.2020, ec.europa.eu).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile Avrupa Topluluğu Avrupa Birliği'ne dönüşmüştür. Avrupa'da birlik kurma fikrinin temelinde Avrupa'da kalıcı barış ortamı sağlanması ve ulus üstü bağımsız bir otorite kurarak ortak ekonomik ve parasal birliğe ulaşılması fikri yatmaktadır. Ulus üstü bir otoriteye işlerlik kazandırılması ve üyeler arasında yakınsama sağlanması çeşitli ortak politikaların uygulanmasıyla mümkün olacaktır. Bununla birlikte AB'de ortak bir maliye politikası bulunmamaktadır. Maastricht Antlaşması ekonomik ve parasal birliğe giden yolda çeşitli yakınsama kriterleri aracılığıyla üye devletlerin maliye politikaları arasında koordinasyonun ve uyumun sağlanmasını amaçlayan çeşitli kriterler sunmaktadır. Kamu maliyesine ilişkin bütçe açıkları ve borç oranları üzerine getirilen bu kurallar bir yandan mali koordinasyonu ve AB'de mali disiplini sağlamayı amaçlarken bir yandan da tek para sistemini desteklemektedir. İstikrar ve Büyüme Paketi (İBP) söz konusu kriterler temelinde geliştirilen kurallar bütünüdür. Bu çalışmada İBP ve reformları tarihsel olarak incelenmiş, reformların kapsamı, gerekçeleri ve amaçlarına ilişkin açıklamalar yapılmıştır.

İBP, AB'de mali koordinasyonu sağlamak üzere kurula dayalı maliye politikası uygulamalarını düzenleyen bir sistemdir. Temelde Maastricht Antlaşması ile uygulanmaya başlayan mali kurallara uyumu izleyen ve gözetleyen İBP önleyici kurallar ve düzeltici kurallar olarak ifade edilen iki mekanizma aracılığıyla çalışmaktadır. Bu mekanizmalardan önleyici kol ülkelere orta vadeli mali çerçeveyi önermekte ve bu çerçevede bütçe hedeflerini gerçekleştirmelerini beklemektedir. Düzeltici kol ise bütçe hedeflerinde aşırı sapmalar olması durumunda başlatılan aşırı açık prosedürü ile ilgilidir. Bu bağlamda paktın hem kural koyma hem de kurallara uyulmasını sağlama görevine yönelik olarak düzenlemeler yaptığı söylemek mümkündür.

İBP yürürlüğe girdikten ve birkaç yıl uygulandıktan sonra bazı aksaklıkları ortaya çıkmıştır. Entegrasyon süreci bağlamında değerlendirildiğinde çok uluslu bir çerçevede ve değişen ekonomik koşullar altında bu aksaklıklar olağan olarak değerlendirilmektedir.

İBP bu kısıtlılıkları gidermek amacıyla 2005 ve 2011 yıllarında daha kapsamlı olmak üzere yıllar içinde önemli reformlara tabi tutulmuştur. 2005 yılındaki reform ekonomik yönetişimin ve önleyici kuralların güçlendirilmesine yöneliktir. 2011 yılında yapılan reform küresel krizin ortaya çıkardığı eksiklikleri gidermeye odaklanmıştır. 2013 yılında mali gözetimi ve mali koordinasyonu güçlendirmeye yönelik ilave öneriler tasarlanmıştır. 2013 yılında mali sıkılaştırma ile bütçe kuralının kapsamı genişletilmiştir. 2014 yılında altılı paket ve ikili paket mali yapının güçlendirilmesi ve üye ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla gözden geçirilmiştir. 2015 yılında İstikrar ve Büyüme Paketi mali kurallardan en iyi şekilde yararlanmayı sağlamak üzere esnetilmiştir.

Reformların detayları incelendiğinde İBP'nin kısıtlılıklarının, uygulama sürecinin karmaşıklığı, kurumsal altyapı vb. nedenler dışında temelde iki nedene dayandığını

söylemek mümkündür. Genişleme süreci ve ekonomik kriz. AB'ye yeni üyelerin katılması farklı gelişmişlik seviyesinde ülkelerin kendine has ihtiyaçlarından, politika uygulamalarından ve yapısal özelliklerinden kaynaklanan sorunları ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu bu sorunlar İBP sisteminin etkinliğini zedelemektedir. Bu bağlamda Birliğin farklılaştırılmış kuralları uygulamaya koyması, ülkelerin farklı ekonomik koşullarının ve yapısal özelliklerinin dikkate alındığını göstermektedir. Ekonomik kriz ülkelerin mali yapısını bozarak mali kurallardan sapmalara neden olmaktadır. Bu durum İBP'nin ekonomik konjonktürü yeterli derecede dikkate almadığını düşündürmektedir. Kriz sonrası reformlar incelendiğinde İBP'nin mali kuralların ötesinde makroekonomik dengesizlikleride dikkate alan yenilikler getirdiği görülmektedir. Bu bağlamda küresel krizin İBP'yikonjonktüre duyarlı bir yapıya dönüştürdüğünü söylemek mümkündür.

Reformlar genel olarak değerlendirildiğinde kriz ve genişleme sürecinin İBP'nin kapsam ve uygulama süreçlerini belirlemede önemli derecede yönlendirici olduğu görülmektedir. Öte yandan reformlar kapsamında İBP, mali kuralları genişletirken, ülkelerin yapısal özelliklerini daha fazla dikkate almaktadır. Yanı sıra tek para otoritesinin güvenliğini sağlamak üzere özellikle mali sıkılaştırma paketiyle para bölgesine özel koordinasyonun güçlendirilmesine özel önem verildiğini söylemek mümkündür. Reformlar kapsamında İBP'ye yönelik diğer bir sonuç mali kuralların esnekliğine ilişkindir. Özellikle ekonomik konjonktürdeki kırılmalar mali kuralların ekonomik döngüye karşı bir manevra alanına sahip olması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda İBP reformlarının esnekliği dikkate aldığı söylemek mümkündür. Ancak esnekliğe yönelik düzenlemelerin mali kuralları daha karmaşık bir hale dönüştürme riski olduğu değerlendirilmektedir. Mali disiplini sağlamak ve AB'de mali koordinasyonu sağlamak üzere mali kurallara uyumu gözetleyen İBP bazı açılardan eleştirilmekle birlikte, kurallardan sapma olsa bile mali kesime ilişkin yönlendirici rolünden dolayı desteklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Annett, A. ve Jaeger, A. (2004). Europe's Quest For Fiscal Discipline, *Finance And Development*, June 2004, 22-25.
- Archick, K. (2017). The European Union: Current Challenges And Future Prospects, *Congressional Research Service*, 7-5700, 1-21.
- Burret, H. T. ve Schnellenbach, J. (2013), Implementation Of The Fiscal Compact In The Euro Area Member States, German Council Of Economic Experts Working Paper 08/2013, 1-51.
- Claeys, G. vd. (2016). A Proposal To Revive The European Fiscal Framework, Bruegel Policy Contribution, Issue 2016/7, 1-20.
- European Commission. (2017). Vade Mecum On The Stabilityand Growth Pact, EC Economic And Financial Affairs, Institutional Paper 052, 1-224
- European Commission. (2016). Specifications On The Implementation Of The Stability And Growth Pact And Guidelines On The Format And Content Of Stability And Convergence Programmes.
https://ec.europa.eu/economy_finance/economic_governance/sgp/pdf/coc/code_of_conduct_en.pdf (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- European Commission. (2015). Making The Best Use Of The Flexibility Within The Existing Rules Of The Stability And Growth Pact, Strasbourg, 13.1.2015 COM(2015) 12 Final Provisional.

- European Commission. (2013a). Building A Strengthened Fiscal Framework In The European Union: A Guide To The Stability And Growth Pact, European Economy Occasional Paper 150, 1-35.
- European Commission. (2013b). 'Two-Pack' Completes Budgetary Surveillance Cycle For Euro Area And Further Improves Economic Governance, MEMO/13/196.
- Fantacone, S. vd. (2015). European Fiscal Stance: Between Rigidity And Rigid Flexibility, *Italian Fiscal Policy Review*, 109-122. <http://romatpress.uniroma3.it/ojs/index.php/fiscal/article/view/818/812> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).
- Haan, J, vd. (2013). How To Enforce Fiscal Discipline In EMU: A Proposal, *Swiss Society Of Economics And Statistics*, Vol. 149 (2), 205–217.
- Heinemann, F., vd. (2014). Fiscal Rules And Compliance Expectations- Evidence For The German Debt Brake, ZEW Discussion Paper No. 14-034, 1-36.
- Koester, G.B. vd. (2013). The New EU Fiscal Governance Framework: A Quantum Leap Or Only Small Steps Ahead?, 10th Euroframe Conference On Economic Policy Issues In The European Union, Warsaw, 1-42.
- Maastricht Antlaşması, (1992). https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- Moriis, R. vd. (2006). The Reform And Implementation Of The Stability And Growth Pact, European Central Bank, Occasional Paper Series No. 47 / June 2006.
- Ngai, V. (2012). Stability And Growth Pact And Fiscal Discipline In The Eurozone, ss.1-91. <https://fic.wharton.upenn.edu/wp-content/uploads/2016/11/12-10.pdf> (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- Plóciennik, S. (2017). Rebalancing The Fiscal Framework In The European Union: Perspectives Of Germany, France And Poland, The Polish Institute Of International Affairs Reporti, 1-42.
- Puiu, C. (2013). The Structural Deficit-A New Measure For Fiscal Discipline In The Euro Area, *The USV Annals of Economics and Public Administration*, Volume 13, 2(18), 174-172.
- Schuknecht, L. vd. (2011). The Stability And Growth Pact Crisis And Reform, European Central Bank Occasional Paper Series No. 129/September 2011. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecbocp129.pdf> (Erişim Tarihi: 11.08.2020).
- Soukiazis, E. ve Castro, V. (2003). The Impact Of The Maastricht Criteria And The Stability And Growth Pact On Growth And Unemployment In Europe, CEUNEUROPE Discussion Paper No. 15, 1-33.
- <https://europa.eu/european-union/about-eu/history> (Erişim Tarihi: 21.08.2020).
- <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination_en (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- <https://ec.europa.eu/eurostat/en/data/database> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_3220 (Erişim Tarihi: 20.08.2020).

DAHİLDE İŞLEME REJİMİ KAPSAMINDA YAPILAN İŞLEMLERİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİSİ: GAZİANTEP İLİ ÖRNEĞİ

Sinan DANACI¹
Mustafa METE²

Öz

İhracata dayalı sanayileşme stratejisi izleyen birçok ülke için, ihracatın ülke ekonomisi üzerinde hedeflenen etkiyi oluşturması büyük ölçüde ihraç mallarının niteliğine bağlı olarak değişmektedir. Mamul ürün yerine hammadde ihracatına ağırlık veren ülkelerde ihracatın uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde hedeflenen pozitif etkiyi oluşturmayacağı bilinmektedir. Bu noktada, katma değer yaratımına olanak tanınması bakımından en etkili dış ticaret rejimi olarak “dahilde işleme rejimi” ön plana çıkmaktadır. Bu bilgilere dayalı olarak çalışmanın temel amacı, Türkiye’de dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Çalışmanın diğer amacı ise Gaziantep ilinden dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisine katkılarının incelenmesidir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Gaziantep ilinin Türkiye’nin ihracatındaki rolü, tanımlayıcı istatistikler aracılığıyla incelenmiştir. Daha sonra, dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracatın ve diğer rejimler kapsamındaki ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini kıyaslamak amacıyla Cobb-Douglas fonksiyonuna dayalı olarak ampirik model oluşturulmuştur. Bu modelde, 2002-2017 gözlem aralığını kapsayan veri seti ARDL sınır testi aracılığıyla incelenmiştir. Çalışmada, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracatın diğer ihracat işlemlerine göre Türkiye ekonomisi üzerinde daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler : İhracat, Dahilde İşleme Rejimi, ARDL Sınır Testi, Türkiye.

Jel Sınıflandırılması : F10, F43, P25

THE CONTRIBUTION OF TRANSACTIONS WITHIN INWARD PROCESSING REGIME ON ECONOMIC GROWTH OF TURKEY: THE SAMPLE OF GAZİANTEP

Abstract

For many countries that follow the export-based industrialization strategy, the impact of export on the country's economy depends largely on the feature of export goods. Namely, it is known that exports will not create a positive effect on the economic growth in the long-term if the export goods mostly include the raw materials instead of the endproduct. At this point, inward processing regime comes to the forefront as the most effective foreign trade regime in terms of allowing added value creation. Based on these informations, the main objective of this study is to examine the impact of the export transactions made under the inward processing regime on the economic growth in Turkey. In addition, the other aim of the study aspect of is to investigate the contributions of export transactions made under inward processing regime from Gaziantep to Turkey's economy. In through this, first, the role of Gaziantep on export performance of Turkey is investigated with descriptive statistics. Then, the empirical model that based on the Cobb-Douglas function is constructed in order to compare the effects of the export within the inward processing regime and exports transactions of the other regimes on the economic growth. In this model, the data set covering the observation of 2002-2017 is examined by ARDL bound test. In the study, it is concluded that the export

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7560-3768>.

²Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, e-mail, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0412-8602>

transactions covered by the export process in regime are more efficient than the other export transactions on the economic performance of Turkey.

Keywords : Export, Inward Processing Regime, ARDL Bound Test, Turkey.

Jel Classification : F10, F43, P25

GİRİŞ

Türkiye ekonomisinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen ve istikrarsız ekonomik performansı iyileştirmek amacıyla alınan 24 Ocak kararları ile birlikte Türkiye'nin ithal ikameci politikalardan ihracata dayalı sanayileşme stratejisine geçiş yaptığı bilinmektedir. Özellikle, 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye ekonomisindeki önemli ödemeler dengesi açıklarına karşı, ihracata yönelik politikalar ile döviz girdileri arttırma hedefi amaçlanmıştır. Aynı dönemlerde, birçok ülkede benzer stratejiler izlenmeye başlamış ve uluslararası ticarete rekabet avantajını elde etmek amacıyla özellikle teknolojik gelişime büyük önem verilmiştir. Buna karşın, tarım ürünlerine dayalı veya hammadde ihracatına dayalı ihraç mallarının ağırlıklı olduğu ülkelerde ihracata dayalı büyüme stratejileri uzun dönemde beklenen olumlu etkileri oluşturamamıştır.

Bu doğrultuda, dış ticaretin ekonomik büyüme performansı üzerinde hedeflenen pozitif etkileri oluşturması amacıyla farklı gümrük rejimleri uygulamaya başlamışlardır. Özellikle, ekonomi üzerinde belirli etkilere sahip olduğu kabul edilen ve bu nedenle "ekonomik etkili gümrük rejimleri" olarak adlandırılan gümrük rejimleri birçok ülke tarafından uygulanmaya başlamıştır. Son yıllarda, söz konusu rejim türleri arasında özellikle üretimde katma değer yaratılması amacıyla hizmet ettiği kabul edilen "dahilde işleme rejimi" ön plana çıkmaktadır. Türkiye menşeli ihraç ürünlerine uluslararası ticarete rekabet avantajı kazandırma amacıyla yönelik olarak başvuru bu rejimin, Türkiye'de de son yıllarda diğer dış ticaret rejimi kapsamında gerçekleştirilen ihracat işlemlerine göre önem kazanmaya başladığı bilinmektedir.

Ayrıca, birçok ülkede, coğrafi, politik, sosyal vb. nedenlere bağlı olarak sanayi üretiminin ağırlıklı olarak belirli şehirlere veya eyaletlere yoğunlaştığı bilinmektedir. Benzer şekilde, Türkiye'de de sanayi ürünleri imalatının ağırlıklı olarak İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana ve Gaziantep gibi illerde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna karşın, söz konusu illerin genellikle tarih boyunca önem arz eden ticaret merkezleri olmaları, denizyolu taşımacılığı bakımından önemli limanlara sahip olmaları veya tarihten bugüne ülkelere başkentlik yapmış olmaları gibi belirleyici özellikleri nedeniyle ön plana çıktığı bilinmektedir. Bu doğrultuda, söz konusu şehirler arasında özellikle Gaziantep ilinin sanayi üretiminde ön planda olması büyük ölçüde kentin bireysel başarısı olarak kabul edilmektedir.

Verilen bilgilere dayalı olarak bu çalışmada, dahilde işleme rejiminin ekonomiye muhtemel katkılarının incelenmesi, Gaziantep ilinin Türkiye'nin dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirdiği ihracat faaliyetlerine katkılarının araştırılması ve dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracatın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerinin diğer gümrük rejimlerine tabi olan ihracat işlemlerinin etkileri ile kıyaslanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın birinci bölümünde gümrük rejimleri hakkında bilgiler verilmiş ve dahilde işleme rejimi tanımlanarak bu rejim türündeki ihracatın ülke ekonomileri üzerindeki muhtemel etkileri teorik olarak aktarılmıştır. İkinci bölümde, Türkiye'de dış ticaretin boyutları, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracatın boyutları ve Gaziantep ilinin Türkiye dış ticaretine katkıları tanımlayıcı istatistikle aracılığıyla gözlemlenmiştir. Üçüncü bölümde ise teoride ekonomik etkili olarak kabul edilen dahilde işleme rejimi

kapsamındaki ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri ampirik olarak incelenmiştir.

2. LİTERATÜR TABLOSU

Yazar	Ülke (Ülke Grubu)	Periyot	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Sonuç
Uzay (2002)	Türkiye	1980-2000	İhracatın ithalatı karşılama oranı	DİR kapsamında yapılan ihracat	DİR kapsamında yapılan ihracat, ihracatın ithalatı karşılama oranını arttırmaktadır.
Eryüzlü (2013)	Türkiye	1996-2011	Cari açık	DİR kapsamında yapılan ihracat	DİR kapsamında yapılan ihracatın cari açığı arttırdığını ve DİR kapsamının daraltılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.
Şimşek ve Kadlar (2010)	Türkiye		Ekonomik Büyüme	DİR kapsamında yapılan ihracat	DİR kapsamında yapılan ihracat ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.
Çetinkaya ve Bektaş (2014)	Türkiye	2010-2015	Serbest Bölge	DİR kapsamında yapılan ihracat	DİR kapsamında yapılan ihracat, bölgesel ticarete katkı sağlamaktadır.
Aşar(2017)	Türkiye	2010-2015	Atıl Kapasite Kullanımı	DİR kapsamında yapılan ihracat	DİR kapsamında yapılan ihracat atıl kapasite kullanımını arttırmaktadır.
Yıldız ve Mete(2018)	Türkiye	2002-2016	Büyüme	DİR kapsamında yapılan İthalat	DİR kapsamındaki tarım ithalatının ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi tespit edilmemiştir.

3. AMPİRİK ANALİZ VE BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’de dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin, Türkiye ekonomisine katkılarını incelemek amacıyla oluşturulan ampirik model, bu modelde kullanılan değişkenler ve değişkenlere ait verilerin elde edildiği veri setleri ve son olarak da ampirik analizlerde faydalanılacak yöntemler hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra, söz konusu veriler ve tanıtılan yöntemler aracılığıyla yapılan ampirik analiz bulguları aktarılmıştır.

3.1. Ampirik Model ve Veri Seti

Ülkelerin, ekonomik büyüme hedefleri doğrultusunda genellikle ihracatı arttırmaya yönelik politikalar izledikleri bilinmektedir. Buna karşın, söz konusu ihracat hedeflerinde

ihraç malının niteliği, ülke ekonomisine katkı sağlanması bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada yalnızca dahilde işleme rejim kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisine katkılarını incelemek yerine, aynı zamanda dahilde işleme rejimi dışında kalan ihracat işlemlerinin de ülke ekonomisine katkılarının tespit edilmesi ve bu iki ihracat şeklinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin kıyaslanması amacıyla oluşturulan ampirik model şu şekildedir:

$$\ln Y_t = \beta_0 + \beta_1 \ln K_t + \beta_2 \ln L_t + \beta_3 \ln INEX_t + \beta_4 \ln OEX_t + u_t \quad (2.1)$$

denklemini, ihmal edilmiş değişken hatasına yol açmamak amacıyla Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayalı olarak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda denklemde bulunan değişkenlerden;

$\ln Y$: Ekonomik büyümeyi temsilen kullanılan 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden reel GSYH'nın doğal logaritmasını

$\ln K$: Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayalı olarak modele dahil edilen ve sermayeyi temsil eden 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden sermaye birikiminin doğal logaritmasını,

$\ln L$: Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayalı olarak modele dahil edilen ve emeği ifade eden toplam işgücü miktarının doğal logaritmasını,

$\ln INEX$: Dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracatın 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden değerinin doğal logaritmasını,

$\ln OEX$: Diğer ihracat (Dahilde işleme rejimi haricindeki) işlemlerinin 2010 sabit fiyatlarıyla dolar cinsinden değerinin doğal logaritmasını ifade etmektedir.

Modelde faydalanılan tüm değişkenler kişi başı forma dönüştürülerek analizlere dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan dahilde işleme rejimi kapsamındaki ve diğer ihracat işlemleri verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından; reel GSYH, emek ve sermaye verileri ise Dünya Bankası bünyesindeki World Development Indicators veri tabanından elde edilmiştir.

3.2. Yöntem

3.2.1. Ng-Perron Birim Kök Testi

Durağan olmayan seriler ile yapılan ekonometrik analizlerin hatalı sonuçlara yol açabileceği bilinmektedir. Bu nedenle çalışmada faydalanılan serileri durağanlık süreçleri Ng ve Perron (2001) tarafından geliştirilen birim kök testi aracılığıyla incelenmiştir.

Ng-Perron birim kök testi olarak adlandırılan test, Phillips ve Perron (1998) tarafından geliştirilen birim kök testinin muhtemel boyut bozulmalarına karşı geliştirilmiş olan bir testtir. Ng-Perron birim kök testinde, serilerin birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezinin serilerin durağanlığına işaret eden alternatif hipoteze karşı sınanması amacıyla 4 farklı istatistik geliştirilmiştir. Bu istatistiklerden MZa ve MZt istatistikleri, Phillips-Perron birim kök testindeki Za ve Zt testlerinin düzenlenmiş versiyonları; MSB istatistiği, Bhargava testinin düzenlenmiş versiyonu; MPT istatistiği ise ADF-GLS testinin düzenlenmiş versiyonu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

3.2.2. ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Çalışmada emek, sermaye, dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemleri, diğer ihracat işlemleri ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkinin geçerliliği ve açıklayıcı değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ARDL sınır testi yaklaşımı ile incelenmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımının temel avantajları farklı düzeylerden bütünleşik seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesine olanak sağlaması, otokorelasyon ve içsellik sorunlarına karşı tutarlı sonuçlar vermesi ve değişkenler arasındaki kısa dönem uyarlanma süreci ile uzun dönemli ilişkiyi ayrıştırabilmesidir (Pesaran ve Shin, 1997). Temel ampirik modeli gösteren Denklem 3.1'in ARDL versiyonu şu şekildedir;

$$dlnY_t = c_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{0,i} dlnY_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{1,i} dlnK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2,i} dlnL_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{3,i} dlnINEX_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{4,i} dlnOEX_{t-i} + \delta_0 lnY_{t-1} + \delta_1 lnK_{t-1} + \delta_2 lnL_{t-1} + \delta_3 lnINEX_{t-1} + \delta_4 lnOEX_{t-1} + \mu_t \quad (2.2)$$

denklem 3.2'de bulunan ifadelerden d , fark işlemini; n , gecikme sayısını simgelerken, $\delta_1, \delta_2, \delta_3, \delta_4$ ortak anlamlılıklarını test etmek için alt ve üst sınırı belirleyen F - istatistiği hesaplanmaktadır. Bu doğrultuda, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı yönündeki boş hipotez $H_0: \delta_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0$, alternatif hipoteze karşı $H_1: \delta_0 \neq \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq 0$ sınanmaktadır. Modelin tahmin aşamasında optimum gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriteri (SIC) aracılığıyla tespit edilmiştir.

3.3. Ampirik Analiz Bulguları

3.3.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Zaman serisi analizlerinde, durağan olmayan serilerin analizlere dahil edilmesi durumunda sahte regresyon riski ile karşı karşıya kalınması riskinin söz konusu olduğu bilinmektedir. Bu nedenle çalışmada, serilerin durağanlığı Ng ve Perron (2001) tarafından geliştirilen birim kök testi aracılığıyla sınanmıştır.

Tablo 3.1'de aktarılan birim kök testi sonuçları incelendiğinde, serilerin tamamı için düzey değerlerinde, “seriler birim kök içermektedir” şeklindeki sıfır hipotezinin dört istatistik tarafından kabul edildiği görülmektedir. Buna karşın, serilerin birinci farkı alınarak birim kök sınaması yapıldığında, sıfır hipotezinin reddedildiği dolayısıyla serilerin durağan hale geldikleri gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada faydalanılan reel GSYH, sermaye birikimi, emek, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat ve diğer ihracat işlemleri değişkenlerinin fark değerlerinde durağan bir başka deyişle birinci düzeyden bütünleşik I(1) oldukları görülmektedir.

Tablo 3.1: Ng-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	MZa	MZt	MSB	MPT
Düzyer Değerleri				
lnY	-2.088	-0.745	0.357	9.318
lnK	-0.499	-0.254	0.510	17.633
lnL	-3.809	-1.379	0.362	6.431
lnINEX	-1.353	-0.648	0.479	13.739
lnOEX	-0.959	-0.459	0.478	14.915
Fark Değerleri				
Δ lnY	-6.765*	-1.829*	0.270*	3.650*
Δ lnK	-6.792*	-1.842*	0.271*	3.607*

$\Delta \ln L$	-11.313**	-2.209**	0.195**	2.767**
$\Delta \ln INEX$	-8.149**	-2.256**	0.184**	2.468**
$\Delta \ln OEX$	-6.509*	-1.770*	0.261*	3.944*
Kritik Değerler				
% 1	-13.800	-2.580	0.174	1.780
% 5	-8.100	-1.980	0.233	3.170
% 10	-5.700	-1.620	0.275	4.450

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir. Kritik değerler, Ng ve Perron (2001) çalışmasından elde edilmiştir.

Değişkenlerin bütünlük olmaları, değişkenler arasında muhtemel bir eşbütünlük ilişkisine işaret etmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin geçerliliği, ARDL sınır testi aracılığıyla incelenmiş ve sınır testi sonuçları Tablo 3.2’de aktarılmıştır. Tablo 3.2’de verilen sonuçlar incelendiğinde, hesaplanan F-istatistik değerinin, %1 anlamlılık düzeyindeki üst sınırın (I(1)) altında olduğu fakat %5 anlamlılık düzeyindeki üst sınırın üzerinde olduğu dolayısıyla %5 anlamlılık düzeyi için “değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi yoktur” şeklindeki sıfır hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Bu doğrultuda, reel GSYH, sermaye birikimi, emek, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat ve diğer ihracat işlemleri değişkenlerinin eşbütünlük olduğu ve uzun dönemde birlikte hareket ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3.2: ARDL Sınır Testi Sonuçları

Tahmin Edilen Model	Optimum Gecikme Uzunlukları	F-istatistiği
$Y_t = f(K_t, L_t, INEX_t, OEX_t)$	(1,0,1,1,1)	3.987**
	Kritik Değerler	
	I(0)	I(1)
% 10	2.200	3.090
% 5	2.560	3.490
% 1	3.290	4.370

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir. Kritik değerler, Pesaran vd. (2001) çalışmasından alınmıştır.

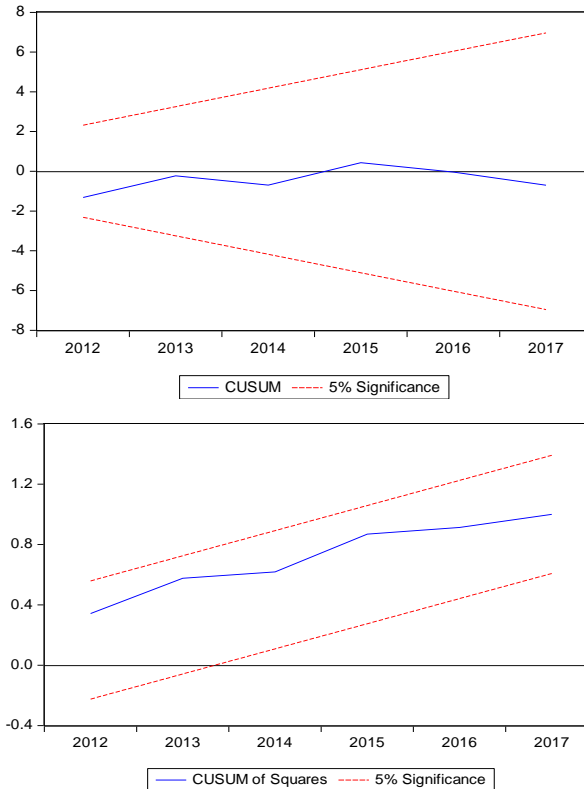
Değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisi tespit edildikten sonra bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini kısa ve uzun dönem için elde edilen katsayılar incelenmeden önce, kurulan ampirik modelin ve elde edilen katsayıların güvenilirliğinin tespit edilmesi amacıyla bazı ön sına testlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda Tablo 3.3’de verilen ön sına testleri bulguları değerlendirildiğinde, Ramsey-Reset testi sonucuna göre modelde kullanılan fonksiyonel formun doğru bir form olduğu; ARCH testi sonucuna göre modelde değişen varyans sorununun geçerli olmadığı; Breusch-Godfrey LM testi sonucuna göre modelde otokorelasyon probleminin olmadığı; Jargue-Bera (JB) normalite testi sonucuna göre ise hata terimlerinin normal dağılıma sahip oldukları gözlemlenmiştir. Elde edilen parametrelerin istikrarını ölçmek amacıyla faydalanılan CUSUM ve CUSUMQ testleri sonuçları da Şekil 3.1.’de aktarılmış ve bu sonuç doğrultusunda da parametrelerin istikrarlı oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3.3: Kısa ve Uzun Dönem Katsayı Tahmini Sonuçları

Değişken	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem		
$\Delta \ln K$	0.269***	0.000

$\Delta \ln L$	0.134*	0.064
$\Delta \ln INEX$	0.127***	0.000
$\Delta \ln OEX$	0.088***	0.000
ECT(-1)	-0.978***	0.000
Uzun Dönem		
$\ln K$	0.276***	0.000
$\ln L$	0.544***	0.000
$\ln INEX$	0.164**	0.017
$\ln OEX$	0.138**	0.014
Sabit Terim	4.301***	0.001
Ön Sınama Testleri	F-istatistiği	Olasılık
Ramsey-Reset	0.598	0.474
Breusch-Godfrey LM	1.192	0.392
ARCH	0.063	0.804
JB Normalite	0.385	0.824
CUSUM	İstikrarlı	İstikrarlı
CUSUMQ	İstikrarlı	İstikrarlı

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Şekil 3.1: Parametre İstikrar Testi Sonuçları

Dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin ve diğer ihracat işlemlerinin ekonomik büyümeye katkılarını uzun ve kısa dönem için kıyaslanması amacıyla yapılan tahmin sonuçları Tablo 3.3'de görülmektedir. Tablo 3'deki sonuçlar öncelikle kısa dönem için incelendiğinde, sermaye birikimi ve emek birikimindeki artışın reel GSYH'yı pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Benzer şekilde, hem dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracatın hem de diğer ihracat işlemlerinin kısa dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmaktadır. Ayrıca, hata terimi

katsayısının (ECT(-1)) da beklenildiği gibi negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, modelde ortaya çıkması muhtemel bir şokun kendi kendine giderileceğine işaret etmektedir.

Tablo 3.3'deki sonuçlar uzun dönem için incelendiğinde ise, öncelikle sermaye birikimindeki %1'lik artışın ekonomik büyümeyi % 0.276 oranında arttırdığı; işgücü miktarındaki %1'lik artışın ise ekonomik büyümeyi % 0.544 oranında arttırdığı sonuçlarına ulaşılmaktadır. Diğer taraftan, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat işlemlerinde yaşanan %1'lik artışın ekonomik performansı % 0.164 düzeyinde arttırdığı; dahilde işleme rejimi dışında kala ihracat işlemlerindeki %1'lik artışın ise ekonomik büyümeyi % 0.138 düzeyinde arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Elde edilen tüm bulgular bir arada değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisinin itici gücünün işgücü olduğu görülmektedir. İşgücü stokundaki artışın ekonomik göstergeler üzerindeki olumlu etkisinin, sermaye stokunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisine göre çok daha yüksek olması, Türkiye ekonomisinin hala ağırlıklı olarak emek-yoğun bir üretim yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat faaliyetlerinin diğer ihracat işlemlerine göre ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye'de ihracata yönelik üretimin artırılması gerekliliğinin yanı sıra toplam ihracat içerisindeki dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlerin payının artırılması gerektiğine işaret etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat faaliyetlerinin ülke ekonomilerine katkıları teorik temellere dayalı olarak geçmiş verilen eşliğinde açıklanmaya çalışılmış, daha sonra Gaziantep ilinde yer alan firmalar tarafından dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisi için önemi incelenmiş ve son olarak dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemleri ile diğer ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri ampirik analizler aracılığıyla kıyaslanmıştır.

Öncelikle, Türkiye'den yapılan ihracat işlemlerinde dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ihracat işlemlerinin payının 2002 yılından 2017 yılına kadar %25.8 düzeyinden %41.7 düzeyine yükselmesi, dahilde işleme rejimi kapsamından gerçekleştirilen işlemlerin Türkiye ekonomisi açısından ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, son yıllarda bölgesinde yaşanan olumsuz hadiselerle rağmen gelişen sanayi üretimi bakımından Gaziantep ilinden yapılan dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat işlemlerinin, Türkiye'nin dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen ihracat işlemleri içerisindeki payının 2007 yılındaki %2.86 düzeyinden 2017 yılına kadar %6.44 düzeyine yükselmiş olması da Gaziantep ilinin Türkiye'nin dış ticareti ve ihracatı artırma hedefleri bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat işlemleri bakımından Gaziantep ilinin Türkiye ekonomisine katkıları tanımlayıcı istatistikler aracılığıyla incelendikten sonra, söz konusu rejim kapsamında gerçekleştirilen ihracat işlemleri ile diğer ihracat işlemlerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerinin kıyaslanması amacıyla ARDL sınır testinden faydalanılmıştır. Cobb-Douglas fonksiyonuna dayalı olarak oluşturulan ampirik modelde, Türkiye ekonomisinde 2002-2017 dönemini kapsayan verilerden faydalanarak emek stokunun, sermaye stokunun, dahilde işlem rejimi kapsamındaki ihracat işlemlerinin ve diğer ihracat işlemlerinin reel GSYH üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Çalışmada uygulanan ampirik analizler sonucunda, Türkiye'nin ekonomik büyüme performansı üzerindeki en etkin faktörün emek stoku olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum Türkiye ekonomisinin hala emek-yoğun bir üretim yapısına sahip olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, sermaye stokunun, dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen ihracatın ve diğer ihracat işlemlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, ihracat işlemleri açısından değerlendirildiğinde; dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat işlemlerinin diğer ihracat işlemlerine göre ekonomik aktiviteleri daha fazla olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, büyük ölçüde dahilde işleme rejiminin hammadde ihracatı yerine işlenmiş mamul ihracatına dayanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, bu rejim kapsamında yapılan ihracat işlemlerinde yaratılan katma değer diğer rejimler kapsamında yaratılan katma değere göre nispeten daha fazla olması, milli gelir üzerindeki etkinliğini arttırmaktadır. Elde edilen bulgulara dayalı olarak, dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracatın, toplam ihracat içerisindeki payının artırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye'de hükümetin ve politika yapıcıların firmaları dahilde işleme rejimine yöneltmek amacıyla verilerin teşvikleri arttırmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aşar, E. (2017). Türkiye'de dahilde işleme rejimi ve Türk dış ticaretine etkileri. Yüksek lisans tezi.
- Çetinkaya, Ö. & Bektaş, N.B. (2014). Serbest Bölgeler Ve Ekonomik İşlevleri Yönüyle Değerlendirilmesi. *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 53-70.
- Eryüzlü, H. (2013). Dahilde İşleme Rejimi ve Cari Açık Üzerindeki Etkileri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 59-69.
- Ng, S. & Perron, P. (2001). Laglengthselectionandtheconstruction of unitroottestswithgood size andpower. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1997). An Autoregressive Distributed-LagModellingApproachtoCointegration Analysis. *EconometricSocietyMonographs*, 31, 371-413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Boundstestingapproachestotheanalysis of levelrelationships. *Journal of appliedeconometrics*, 16(3), 289-326.
- Şimşek, M. & Kadılar, C. (2010). Türkiye'de Beşeri Sermaye, İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. *C.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Uzay, N. (2002). Türkiye'de İhracatın Gelişimi. *İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi*, 26(193).
- Yıldız, E.B. & Mete, E. (2018) Türkiye Dış Ticaretinde İkilem: Dahilde İşleme ve İthalata Dayalı Büyüme. *Uiid-Ijeas, (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı)*, 319-334.